

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ МАЛОЛІТНЬОГО АБО НЕПОВНОЛІТНЬОГО
ПОТЕРПІЛОГО**

Методичні рекомендації

Київ – 2025

УДК 343.137.5:343.122:343.988:159.98

Автори:

Мельник О.В., кандидат юридичних наук, доцент (Національна академія внутрішніх справ); **Попович М.В.**, асистент кафедри кримінального права юридичного факультету (Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича).

Рецензенти:

Антощук А.О. – кандидат юридичних наук, доцент, т.в.о. завідувача кафедри криміналістики та судової медицини;

Павлова Н. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ.

Методичні рекомендації можуть бути розміщені в електронному репозитарії академії.

Особливості допиту малолітнього або неповнолітнього потерпілого [Текст]: метод. реком. / О.В. Мельник, М.В. Попович. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2025. 112 с.

У методичних рекомендаціях запропоновані ефективні рекомендації щодо допиту дитини, яка є потерпілою у кримінальному провадженні. Відповідно до міжнародно-правових стандартів, зарубіжного досвіду та значущої практики українського правозастосувача визначено особливості процесуальної регламентації допиту (опитування) неповнолітнього потерпілого з урахуванням кращих інтересів дитини, яка знаходиться у контакті з законом.

Методичні рекомендації призначені для використання в практичній діяльності діяльності слідчих, дізнавачів Національної поліції України, прокурорів, суддів й адвокатів, у підготовці здобувачів вищої освіти в галузі права та системі підвищення кваліфікації поліцейських, а також для широкого кола читачів, які цікавляться захистом прав потерпілої дитини в умовах воєнного стану.

УДК 343.137.5:343.122:343.988:159.98

© Національна академія внутрішніх справ, 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	0
шибка! Закладка не определена.	
1. Сучасний стан дослідження проблем допиту неповнолітнього потерпілого.....	7
2. Допит неповнолітнього як слідча (розшукова) дія у кримінальному процесі України.....	14
3. Міжнародно-правові стандарти та зарубіжний досвід процесуальної регламентації допиту (опитування) неповнолітнього потерпілого.....	19
4. Час та місце допиту неповнолітнього потерпілого.....	32
5. Порядок виклику неповнолітнього на допит та умови його проведення.....	43
6. Учасники допиту неповнолітнього потерпілого.....	49
7. Налагодження психологічного контакту з неповнолітнім потерпілим.....	54
8. Тактичні прийоми проведення допиту неповнолітнього потерпілого.....	71
Висновки.....	91
Список використаних і рекомендованих джерел.....	96

ВСТУП

Нині країна потерпає від зростання кількості кримінальних правопорушень.

В цьому світлі категоричною та такою, що викликає посилений суспільний інтерес є вимога збереження прав тих, хто в силу свого віку, ще повною мірою не здатен себе захищати, а саме – дітей. Для будь-якої сфери людського життя, особливо в умовах воєнного стану, коли затяжний процес військового протистояння здійснює потужний руйнівний вплив на психіку дитини зсередини, визначальним є політика держави в її спробі комплексного вирішення на всіх рівнях питань захисту дитини, збереження їх повноцінного ментального (психічного) здоров'я, адже вони і є майбутнє [49, с. 63].

За рік до військового протистояння, лише у 2021 році в Україні здійснено 97,2 тис. виїздів мобільних груп на повідомлення щодо реагування на факти домашнього насильства для його припинення, надання допомоги постраждалим та здійснення превентивних заходів стосовно кривдників. Під час з'ясування обставин щодо цих викликів встановлено, що постраждалими від домашнього насильства стали 3,6 тис. дітей. До того ж, варто зазначити, що упродовж 2021 року Національна поліція розслідувала 4,2 тис. кримінальних проваджень за кримінальними правопорушеннями, які пов'язані з насильством щодо дітей. Невтішні статистичні дані, за якими стоять дитячі долі, зумовили на практиці один із важливих напрямів у діяльності Національної поліції – написання програм, спрямованих на захист прав і законних інтересів дітей¹.

Для реалізації таких програм створено Управління ювенальної превенції, яке займається розробленням проєктів із красномовними назвами: «Почуємо кожного», «Діти. Поліція. Безпека», «Безпечна школа», «Відповідальність починається з мене!».

¹ Звіт про стан виконання у 2021 році Плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року. *Міністерство юстиції України* : [сайт]. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/zvit-pro-stan-vikonannya-u-2021-rotsi-planu-zahodiv-z-realizatsii-natsionalnoi-strategii-reformuvannya-sistemi-yustitsii-schodo-ditey-na-period-do-2023-roku>

Варто підкреслити, що з часу запровадження на території України воєнного стану, а саме з 24 лютого 2022 року, станом на 19 липня 2023 року до органів Національної поліції надійшло 15 274 звернення про безвісне зникнення 15 969 дітей².

З метою підтвердження реалізації вказаних вище програм, опираючись на статистичні дані, зауважимо, що майже 16 тис. заяв і повідомлень щодо безвісного зникнення неповнолітніх, упродовж першої доби було розшукано 96 % дітей³.

Отже, запровадження дієвого механізму захисту прав неповнолітніх передбачає міжвідомчу взаємодію, забезпечення системної роботи та виконання стратегії реформування системи юстиції щодо дітей, тому необхідно невідкладно забезпечувати комплексний підхід не лише під час реформування, а й шляхом удосконалення підготовки необхідних фахівців, залучених, зокрема, до виконання профілактичних та корекційних програм, а також ведення грамотного, виваженого допиту в межах кримінального провадження.

Зауважимо, що «за координації Міністерства юстиції робочими групами Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх розроблено проекти, що потребують остаточного погодження...виконання завдання уповільнилось через об'єктивні причини, пов'язані із введенням карантинних запобіжників та воєнного стану в країні»⁴.

Очевидний той факт, що останнім часом через постійний цейтнот працівників правоохоронних органів, вирішенням питань якісного нетравматичного допиту займаються не надто скрупульозно. Одне із триєдиних завдань кримінального провадження постійно превалує, а саме швидкість під час розслідування поглинає бажання відповідного спілкування з дитиною, що стала потерпілою, яке не буде

² Лист Управління ювенальної превенції Національної поліції України від 17 лип. 2023 р. №1326/58/01/01-2023. URL:file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%9B%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%A3%D0%AE%D0%9F%20%D0%9D%D0%9F%D0%A3%20201326_58_01_01-2023%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%2019.07.2023_%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E._%D0%97%D0%86.pdf

³ Звіт про стан виконання у 2021 році Плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року. *Міністерство юстиції України* : [сайт]. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/zvit-pro-stan-vikonannya-u-2021-rotsi-planu-zahodiv-z-realizatsii-natsionalnoi-strategii-reformuvannya-sistemi-yustitsii-schodo-ditey-na-period-do-2023-roku>

⁴ Так само

травмувати її психіку. У свою чергу, будь-яка поспішність спричиняє появу помилок у процесі комунікації, з подальшим імовірним травмуванням дитини і порушенням морально-етичних стандартів внутрішньої та зовнішньої комунікації.

Водночас законодавству, що регламентує порядок здійснення допиту такої вразливої категорії дітей, приділяють багато уваги, особливо з огляду на вимоги Конвенції про права дитини, Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй (ООН), що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та інших міжнародних стандартів, дружніх до дитини.

Вказане зумовило необхідність підготовки пропонованих методичних рекомендацій, які, на думку авторів, слугуватимуть запобіганню травматичного спілкування з потерпілою дитиною.

Як ми раніше зазначали, «ще з давніх давен Децим Юній Ювенал, викривач пороків свого часу, знаний мораліст, автор великої кількості сатир, стверджував, що *maxima debetur puero reverentia* (з лат. – до дитини необхідно ставитися з найбільшою повагою). Визначаючи таким чином місце дитини в світі, автор з обережністю натякав на необхідність побудови таких відносин, що сприяли б якнайкращому розвитку дитини, його становленню та формуванню.

Наразі в сучасній Україні, напевно, немає жодної дорослої людини, яка б могла заперечити такому твердженню. Воєнний стан в державі відновлює розуміння значущості реалізації та дотримання прав дітей, особливо, якщо ці діти стають потерпілими у кримінальному провадженні»[93, 231].

1. Сучасний стан дослідження проблем допиту неповнолітнього потерпілого

28 червня 1985 р. прийнята Рекомендація Комітету Міністрів № 11(85)11 «Про положення жертви злочину в системі кримінального права і процесу» [154]. У цьому документі підкреслена думка про те, що прийшов час повернути систему правосуддя обличчям до потерпілого і включити до правовідносин не тільки таких суб'єктів, як держава і злочинець, але й відвести належне місце жертві злочину з метою полегшення, а не створення проблем для цієї категорії осіб.

Слідчі (розшукові) дії у кримінальному процесі України посідають визначальне місце серед засобів здобуття доказової інформації. Одна з обов'язкових слідчих (розшукових) дій, від якої залежить ефективність досудового розслідування та кримінального провадження в цілому – допит потерпілого.

На міжнародному рівні документами, що спрямовують до захисту прав дітей є такі.

Конвенція про права дитини [64] (CRC) – *жорстке право*. Вона містить важливі норми: ст. 3 – найкращі інтереси дитини завжди першочергові; ст. 12 – право бути почутим; ст. 37 – позбавлення волі як крайній захід і на найкоротший час; ст. 39 – відновлення та реінтеграція дітей-жертв; ст. 40 – справедливий суд та ресоціалізація / реінтеграція підозрюваних дітей.

На рівні Організації Об'єднаних націй (ООН): Керівні принципи правосуддя у справах, що стосуються дітей-жертв та свідків [59]; Економічна та соціальна рада ООН (ECOSOC) 2005/20 – *м'яке право*; Пекінські правила (про правосуддя, дружнє до дитини, 1985 р.) *м'яке право*.

На рівні Ради Європи: Рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) – *жорстке право*; ст. 8, частина 2, ст. 9, частина 5 КПК: «враховуйте практику ЄСПЛ»; Лансаротська конвенція (про захист дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації, 2007 р.) – *жорстке право*; Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010 р.) – *м'яке право*.

Визнаючи вагоме значення фахівців досліджуваної сфери, перейдемо до власне характеристики потерпілої малолітньої або неповнолітньої особи.

Правомірно визнати й відсутність як таких термінів «дитина», «дитина у контакті з законом», «дитина у конфлікті з законом» у чинному КПК України. Але історично категорію «дитина» у праві прийнято розглядати як запозичену й таку, що активно використовується з наступних міркувань.

Відповідно до Конвенції про права дитини, *«дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше»* [64].

Згідно із КПК України, *«неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років», а «малолітня особа – дитина до досягнення нею чотирнадцяти років»* [82, с. 14]. Отже категорії «дитина», «неповнолітній» та «малолітній» певною мірою перетинаються.

У психологічній науці загальноприйнята вікова періодизація передбачає такі етапи: новонароджені (до 1 року), раннє дитинство (від 1 до 3 років), дошкільний вік (3 – 7 років), молодший шкільний вік (7 – 11 років), підлітковий вік (11 – 15 років), рання юність (15 – 17 років). Для чіткого розуміння та конкретизації ми вбачаємо правильним використовувати поняття «дитина», оскільки воно охоплює весь віковий діапазон (до 18 років) [62, с.28].

Як зазначає В. Федяєва, спираючись на праці психоісторика Г.М. Коджаспирова, *«Дитинство – віковий етап розвитку людини. За віковою періодизацією в педагогіці дитинством є період до 11 років, що включає: період немовляти – до 1 року, раннє дитинство – до 3 років, дошкільний вік – до 7 років, молодший шкільний вік – до 10 – 11 років»* [184].

Отже, аналіз різних підходів до дитини, а саме термінологічне визначення дитинства, серед яких фактично немає свідомо неправильних і абсолютних тверджень, допомагає виробити неідеалізований, недогматичний погляд на теорії різних як вітчизняних, так і зарубіжних учених, допомагає мислити об'єктивно й неупереджено, знаходити реальні успіхи й прорахунки в методах дослідження історії дитинства [184].

Слово «контакт», відповідно до тлумачного словника, означає «спілкування, зв'язок, тісні стосунки» [17, с. 567].

Категорія «закон» означає «нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що регулює найважливіші суспільні відносини шляхом встановлення загальнообов'язкових правил, прийнятий в особливому порядку (законодавчим органом влади), або безпосередньо народом»[49].

Отже, поняття «дитина, яка перебуває у контакті з законом» означає *людську істоту* до досягнення 18-річного віку, яка має відношення, зв'язок із законом. Маємо на увазі дитину потерпілу або свідка.

Вищеназваний термін «дитина, яка перебуває у контакті з законом», незважаючи на відсутність його закріплення у КПК України, доволі поширений. Цей термін узгоджується з іншим терміном: «дітей у конфлікті з законом». За своїм змістом вони протилежні. В одному випадку йдеться про потерпілих або свідків, в іншому – про правопорушників.

З'ясувавши еволюцію основних термінів роботи: «дитина», «неповнолітній», «малолітній» та «дитина у контакті з законом», варто зазначити, що допит потерпілої дитини є винятковим заходом та видається таким, що не є стандартним у своїй реалізації заходом.

Окрім того, допит потерпілого здебільшого передуює допиту інших суб'єктів та проведенню інших слідчих (розшукових) дій.

Як свідчать результати опитування, серед широкого загалу потерпілих осіб, які були допитані, дітей до 30 %, тобто відносно невелика кількість. Проте саме вони часто єдині, хто володіє надважливою інформацією щодо злочинців, що може суттєво вплинути на розслідування в цілому.

Термін «дружній до дитини» має свої витоки. Слово «дружній», відповідно до тлумачного словника, означає «заснований на дружбі, взаємній прихильності, довір'ї, доброзичливості; який виражає прихильність, довір'я, дружелюбність» [17, с. 329].

Примітно, що сам термін «дитина» у тлумачному словнику визначається як «наївна, недосвідчена людина» [17, с. 300].

Отже, дружній до дитини підхід є таким, що враховує особливості сприйняття навколишнього середовища, створення оптимальних умов спілкування для недосвідченої людини, яка не досягла 18-річного віку.

У зв'язку з пошуком єдиного правильного вирішення окресленого питання (адже помилка може коштувати дорого – це травматизація дитини) особливості допиту малолітнього або неповнолітнього потерпілого, формування таких показань, нові прийоми їх отримання, перевірки й оцінки завжди займатимуть пріоритетне місце в психології, криміналістиці та кримінальному процесі загалом.

Водночас варто зауважити, що на сьогоднішній день єдиного комплексного дослідження, що стосувалося б слідчої (розшукової) дії – допиту дитини – в сучасному кримінальному процесуальному праві немає. Крім цього, правова система України характеризується низьким рівнем захисту прав дитини потерпілого на відшкодування шкоди, завданої внаслідок вчинення насильницького злочину. На жаль, досі були спроби законодавчо врегулювати це питання були безуспішними. Про це, зокрема, положення Постанови № 2931-XII «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю» 1993 року, де зазначалося про розгляд питання про створення Фонду відшкодування збитків громадянам, які потерпіли від злочинів та зловживань владою [147]. Уже у 1996 році це положення Постанови втратило чинність. Натомість досвід європейських країн підтверджує необхідність окремого закону, яким буде врегульовано процедури, механізми та інші положення щодо виплат державою коштів потерпілим від насильницьких злочинів. Українською важливою у цьому питанні постає першочерговість таких виплат дітям, які постраждали від кримінальних правопорушень у зв'язку із високим динамізмом негативних наслідків для їх здоров'я та успішної подальшої реабілітації.

Важливим підґрунтям нашого дослідження є праця С.С. Косенко «Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх», в якій зокрема зазначено, комплекс причин та умов, що призводять до вчинення статевих злочинів щодо неповнолітніх потерпілих, механізм їх дії, а також сформульовано

напрями загальної та індивідуальної віктимологічної профілактики поведінки неповнолітніх потерпілих [73].

Слід зосередити увагу на праці В. Фадяєвої «Дитинство: підходи до вивчення в наукових розвідках французького історика Ф.Арісса (1914-1984) [184]. Це дозволить з'ясувати етапи формування думок та ставлення до трансформацій у ставленні до дитини.

Чимало наукових викладів присвячено поняттю віктимності неповнолітнього потерпілого. З огляду на це, ми будемо звертатися і до праць, що викладені Н.В. Кулаковою, В.П. Білоус [9], Л.О. Шевченко, Ю.О. Оберемко [188], Л.В. Реня [156], В.В. Папушею[116] та іншими вченими, які здебільшого зробили певні відкриття в кримінології. Окремі позиції авторів викликають неабиякий інтерес і для кримінального процесу в частині проведення допиту неповнолітньої потерпілої особи.

Варто врахувати висновки Л.Д. Удалової, викладені в праці «Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України». Автор дослідила вербальну інформацію в частині професійного спілкування слідчого та її використання під час проведення СРД. [180].

Таке вміння має бути застосоване з дотриманням чітких принципів та настанов. Так, морально-правові засади у кримінальному процесі вивчала О.В. Мельник. У дисертаційному дослідженні «Моральні засади провадження у досудових стадіях кримінального процесу» розглянуто питання щодо уникнення присутності неповнолітніх під час проведення окремих СРД з метою уникнення їх подальшого травмування [93].

Досліджуючи кримінальні правопорушення проти дитинства, своє бачення у вигляді концепції охорони в Україні запропонувала І.О. Бандурка. У роботі «Кримінально-правова охорона дитинства» [5], вона запропонувала комплексний підхід з урахуванням міжнародного досвіду та з метою протидії злочинам проти дітей та дитячої злочинності.

У вітчизняному кримінальному процесуальному праві аналізу процесуального положення неповнолітнього, який вчинив злочин, на різних стадіях кримінального

судочинства, а також особливостям доказування в справах цієї категорії у 2009 році присвячене дослідження «Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх» М.О. Карпенка [56].

В 2016 році Т.І. Дмитришиною висвітлено генезу міжнародно-правових актів щодо особливостей призначення покарання неповнолітнім, з'ясовано особливості призначення кримінального покарання неповнолітнім за законодавством окремих зарубіжних країн. Це дослідження прилюдно захищене під назвою «Призначення покарання неповнолітнім: концептуальні основи» [37].

У 2017 році Л.В. Дмитрієвою захищено дисертацію «Методика розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми», в якій «на основі аналізу наукових джерел, анкетування працівників правоохоронних органів, вивчення матеріалів слідчої та судової практики розроблено структуру криміналістичної характеристики вказаного злочину; визначено та охарактеризовано способи його вчинення тощо [38].

У 2017 році Н.В. Ортинська захистила дисертаційну роботу «Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження», що стало методологічним підґрунтям до вивчення проблем неповнолітніх і в кримінальному провадженні в редакції оновленого в 2012 році Кримінального процесуального кодексу України [109].

У 2018 році Г.Ю. Нікітіна-Дудікова опублікувала навчальний посібник «Розслідування насильницького задоволення статевої пристрасті природним способом, вчиненого щодо малолітньої особи» (за загальною редакцією доктора юридичних наук Ю.М. Черноус) [107].

У 2021 році П.А. Зеленьак та Н.В. Кулакова опубліковано монографію «Запобігання кримінальним правопорушенням, що посягають на життя та здоров'я дитини в Україні», в якій комплексно викладено кримінологічні характеристики проблеми запобігання кримінальним правопорушенням проти життя та здоров'я дитини. Робота цікава тим, що на основі аналізу кримінального законодавства країн Європи виявлено певні особливості призначення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я дитини [51].

Є.С. Назимко проведено дослідження «Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель», в якій з'ясовано стан наукової розробленості вчення про неповнолітніх як жертв суспільно небезпечних діянь в Україні з точки зору кримінологічної науки [103].

Окремої уваги заслуговує дисертаційне дослідження 2022 року О.Л. Камінської «Дізнання щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні», де автор, зокрема, розкрив вимоги та порядок проведення СРД під час розслідування за участю неповнолітніх, в тому числі потерпілої особи [53].

Історики ж не дійшли спільної думки в погляді на питання щодо ставлення до дітей. Так, навряд чи варто погоджуватися точкою зору В.Федяєвої про те, що із середини ХХ сторіччя «неповнолітній вважався, скоріше, небажаним наслідком гріха, ніж повноцінним членом суспільства» [184]. Відповідно і прав такий член суспільства мав небагато.

У 2020 році А.Г. Козлова захистила дисертацію «Психологічна оцінка ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства» [62], де здійснено комплексний аналіз теоретичних засад щодо сексуального насильства відносно дітей, сформульовано науково обґрунтований, стандартизований протокол психологічної оцінки ознак психотравмування внаслідок сексуального насильства. Робота має високу цінність у зв'язку із запропонованою автором методикою проведення психодіагностичного дослідження дітей, які зазнали сексуального насильства із використанням «Зеленої кімнати».

Слід констатувати, що попри наявність дисертаційних досліджень що стосуються аналізу проблем дітей у різних галузях науки, праць в яких було б висвітлено питання допиту потерпілої дитини (малолітнього або неповнолітнього) в кримінальному провадженні нами не виявлено, це й зумовило вибір теми наукового пошуку у зв'язку із високою значущістю проблематики, особливо в умовах воєнного або надзвичайного стану.

2. Допит неповнолітнього як слідча (розшукова) дія у кримінальному процесі України

Підставами для проведення допиту малолітньої або неповнолітньої особи є наявність достатніх відомостей, що вказують на досягнення її мети, але з урахуванням інтересів дитини.

Кримінальне процесуальне законодавство України серед особливих порядків кримінального провадження передбачає один із них і щодо неповнолітніх. Це пояснюється віковими та психологічними особливостями, нестійкою психікою, недостатнім життєвим досвідом, неправильним тлумаченням своїх вчинків, неусвідомленням певних своїх дій та їх тяжких наслідків. Проте, незважаючи на те, що в гл. 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх» акцент, головним чином, трансформується щодо статусу підозрюваного, треба визнати, що ст. 226 КПК України «Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи», хоча і знаходиться поза межами вищевизначеної глави, але стосується малолітніх/неповнолітніх не лише підозрюваних та обвинувачених, а й свідків та потерпілих дітей, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Вельми актуальною видається пропозиція щодо внесення у Кримінальний процесуальний кодекс України нової загальної засади кримінального провадження під назвою «дитиноцентризм» [131].

Водночас, варто доповнити ст. 3 п.12-1 КПК України поняттям «дитина» та викласти цю дефініцію в такій редакції: «дитина – це фізична особа до досягнення нею 18-річного віку».

Отже, термін «дитиноцентризм у кримінальному провадженні» означає, що першочергові інтереси дитини в кримінальному провадженні мають бути першочерговими та пріоритетними незалежно від завдань кримінального провадження на всіх його стадіях та під час відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

На підтримку запровадження такої засади в кримінальному провадженні наведемо положення Комплексної стратегії проти насильства, відповідно до положень якої «комплексна система» для захисту дітей: 1) розміщує дитину в центрі системи; 2) розміщує найкращі інтереси дитини в основі системи; 3) працює над сприянням, захистом та реалізацією прав дітей на захист, як це передбачено в Конвенції про права дитини; 4) приділяє особливу увагу правам вразливих груп, таких як діти, позбавлені волі, та діти, які перебувають у конфлікті із законом; 5) забезпечує, щоб всі основні учасники та системи – освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, правосуддя, громадянське суспільство, громада та сім'я – діяли для захисту та підтримки дітей [63, с. 5].

Відповідно до даних, зібраних психологами під час наукових досліджень, серед потерпілих неповнолітніх від сексуальних злочинів в Україні особами жіночої статі є 98,4 %, чоловічої статі 1,6 %.

За віковим цензом: від 7 років постраждало 5 %, від 7-12 років - 26 %, 12-14 років складають 33,5 % та від 14-18 років нараховують 35,5 %. Отримані результати переконливо свідчать про найбільшу кількість потерпілих серед малолітніх дітей (64,5 %) [74].

Дані, наведені авторами, вказують, що у 2/3 випадків насильство має сімейний характер, а 1/3 дітей страждає від насильства поза сім'єю [196].

Причому приблизно 70 % дітей, які зазнали сексуального насильства, відчували розпусні дії з боку родичів і знайомих, а 28 % дітей постраждали від батьків або опікунів. Жертвами позасімейного сексуального насильства частіше стають діти 11—14 і 15—18 років [62].

Отже, *інтегрований*, комплексний характер під час розгляду будь-яких питань дитини у кримінальному провадженні очевидний та, певною мірою, навіть виходить далеко за межі кримінального процесу, що свідчить про її глобальний, надважливий характер.

Як ми зазначали раніше, жодне завдання кримінального процесу не виправдане, якщо вирішення його спричинить повторну травматизацію дитини. Кульмінацією можливого втручання в психіку неповнолітнього при цьому є допит. І якщо кожний

слідчий (дознавач, прокурор, суддя, адвокат) буде розглядати свою роботу як турботу про дитину, намагання терапевтично виконати завдання, що покладаються на нього розслідуванням (чи розглядом), то мета буде досягнута коректними методами. Адже відомий вислів про те, що мета виправдовує засоби, не є абсолютним, а в питаннях моральності у ставленні до дітей під час кримінального провадження – він категорично несправедливий і неприпустимий. Неможливо дитячу «сповідь» розглядати як спосіб вирішення питань кримінального провадження. Доцільно шукати інші способи здобуття доказової інформації, ніж той, що отримується завдяки допиту. Безумовно, це прямий, але чи правильний шлях? Кожен здатен чесно відповісти собі сам...[94].

Правильний підхід зумовлює необхідність володіння та реалізації почуттів і під час допиту дитини на основі набутого досвіду.

На нашу думку (від лат. *beatipossidentes* - щасливі ті, хто володіє), ті хто володіють знаннями про п'ять почуттів, а отже володіють п'ятьма почуттями, володіють і всесвітом, бо все в житті буває від них або через них.

Як зазначають Кощинець В.В. та Ривчаченко О.А., посилаючись на роботу В. Мозгової, надскладними є провадження про вчинення злочинів сексуального характеру щодо неповнолітніх через їх некомпетентність. В свою чергу, окремих методичних рекомендацій для допиту потерпілих дітей не розроблено, а традиційні методи не враховують всіх вікових особливостей, психологічного стану, що призводить до не лише негативного перебігу провадження, а й повторної травматизації. Такий підхід для отримання достовірної інформації без травматизації дитини можливий лише через виявлення чуттів, знання їх природи та закономірностей прояві [76, с. 96].

Чутливий підхід у кримінальному провадженні, радше, є «зернятком». Але від нього багато чого залежить. Тож ми зробимо спробу визначити основні його складові, що можуть служити досягненню ефективності допиту дитини-жертви під час досудового розслідування.

П'ять надважливих елементів чуття, що об'єднуються в єдине ціле, – це зір, слух, смак, нюх і дотик. Спробуємо розібратися на прикладах, яке значення в кримінальному процесі вони можуть мати під час розв'язання ситуацій з дітьми.

Зір. Недаремно існує вислів, що очі – це дві безтілесні руки, якими відчувається те, що на відстані. З одного боку, зорове сприйняття будь-якої протиправної поведінки дитиною-потерпілим спричиняє «покадровість» під час постійного згадування всієї ситуації, наче кінофільму, чим сприяє віктимізації. З іншого боку, під час подальшого допиту потерпілої дитини за допомогою зору (а це перше чуття, яке «контактує» зі слідчим) можна встановити психологічний контакт завдяки, наприклад, спеціально обладнаному приміщенню зеленого кольору («зелена кімната») та інших спеціально підібраних елементів інтер'єру, зовнішньому доброзичливому погляду слідчого тощо.

Слух. Слух (або почуте) здатен зберігати в пам'яті дитини, різні моделі поганого ставлення. Відомі випадки, коли злочинець помирає, а жертва ще довгий час чує його голос. Вкрай печальні такі випадки з дитиною-жертвою. Водночас, під час допиту саме через спокійний тон та сприятливий голос слідчого дитина може почати «розкриватися», давати показання. В цьому разі від слідчого вимагається бути не зверхнім, а дуже обережним у висловлюваннях.

Смак. Чуття смаку хоча і є одним із чуттів, проте за своїм впливом на дитину - перший серед усіх. Завдяки грамотним запитанням слідчого саме про смакові властивості того чи іншого можна дізнатися взагалі, чи мала місце подія злочину, наприклад, у статевих злочинах. Інколи під час допиту дитина може відчувати спрагу або буркотіння в животі. Тож необхідні елементарні продукти мають бути заздалегідь приготовлені: вода, печиво, а можливо, й улюблені цукерки конкретної дитини. Мета в такому випадку – заспокоїти дитину.

Нюх. У кримінальному провадженні надважливим вважаємо приміщення для допиту дитини. Воно має бути просторим, бажано з вікном, оскільки особливою умовою сприятливого спілкування є свіже (нейтральне) повітря в кабінеті. Неприпустимі зайві аромати, оскільки вони можуть слугувати нагадуванням про подію кримінального правопорушення, що може несподівано викликати бурхливу

неочікувану для слідчого реакцію дитини. Крім того, під час спілкування зі слідчим дитина може пригадувати окремі моменти правопорушення та починати важко дихати, що трапляється часто. Тож свіже повітря допоможе не зберегти баланс в організмі дитини.

Дотик. Вважається, що органом дотику є руки. Проте насправді це чуття притаманне всій поверхні тіла, оскільки кожна його частина може стати органом дотику. Саме тому під час допиту дитини важливо не чіпати її, насамперед, на самому початку процесуальної дії. Ненавмисно, не знаючи дрібниць злочинної поведінки суб'єкта, слідчий може доторкнутися до дитини-жертви так, що нагадає дотик злочинця. Крім цього, не можна порушувати особистий простір дитини, це зведе нанівець уже на початку всю слідчу (розшукову) дію. Проте відомі випадки, коли наприкінці допиту слідчий, за умови згоди та бажання дитини, може доторкнутися своєю рукою руки чи плеча дитини на знак чуйності, співчуття або підтримки.

Сьогодні, як ніколи, під час високого динамізму соціальних перетворень та девальвації моральних цінностей, зростанню злочинності коли (зокрема, жертви-діти) пріоритетне чуттєве ставлення до малолітнього/неповнолітнього. І як не згадати аксіому Аристотеля, що ніщо не вийде в ум, якщо не вийде через чуття. Саме тому поняття «дитиноцентризм» та «чуттєве ставлення до дитини» співвідносяться та, врешті-решт, будь-який вплив через чуття дуже важливий не лише для розслідування в цілому, а й для процесу авіктимізації.

На наше переконання, бути уважним (чутливим) до потерпілої дитини – не означає порушувати закон, але завжди означає дотримання високих моральних людських норм. Виконанню обов'язку людяність не заважає. Врешті, можна бути людяним і до того, хто скоїв злочин, у межах своїх повноважень. Варто розмежовувати мораль професії (обов'язку) та мораль людини. І в жодному разі не припускати помилок зверхнього ставлення, мотивуючи це ідеєю неупередженості провадження.

3. Міжнародно-правові стандарти та зарубіжний досвід процесуальної регламентації допиту (опитування) неповнолітнього потерпілого

Система міжнародно-правових стандартів для процесу доказування та зарубіжний досвід інших країн має на меті гарантування в майбутньому державами не лише відплати злочинцям під час винесення судом покарання, а й відшкодування завданих кримінальним правопорушенням збитків та моральних страждань потерпілому, а також отримання ним повноцінного захисту, про що прямо зазначено в ст. 2 КПК України та визначено першочерговим завданням.

Інтеграція до європейської спільноти передбачає приведення у відповідність до високого європейського рівня вітчизняної системи захисту процесуальних прав та інтересів дітей у кримінальному провадженні. Україна є наступальною в своїх прагненнях, про що свідчать, зокрема, положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», прийнятого у 2006 році [142]. Положення згаданого закону регулюють відносини щодо виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України. Кульмінацією вищевказаного закону є ст. 17, згідно з якою суди під час розгляду справ застосовують як джерело права ратифіковану Конвенцію з прав людини та основоположних свобод 1950 року і практику Європейського суду з прав людини.

Відповідно до ст. 1 КПК України, порядок кримінального провадження на території України здійснюється лише на підставі кримінального процесуального законодавства України [82]. Відповідно, і будь-яка слідча (розшукова) дія під час здійснення кримінального провадження визначається строго відповідно до зазначеного законодавства.

В свою чергу, термін «законодавство» активно поширений та широко використовується у кримінальному процесуальному праві як сукупність законів та інших нормативно-правових актів, що регламентують кримінальну процесуальну сферу суспільних відносин і є джерелами кримінального процесуального права.

Водночас, згідно з положенням ст. 9 Конституції України та Постановою Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [143], міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

Відповідно до рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2017 року «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх»: «Під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх суди зобов'язані забезпечувати точне й неухильне застосування чинного законодавства, своєчасний та якісний їх розгляд, керуватися Конституцією, Кримінальним кодексом, Кримінальним процесуальним кодексом, положеннями інших нормативно-правових актів, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, зокрема, Конвенцією ООН про права дитини від 20.11.89, Мінімальними стандартними правилами ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх від 29.11.85 («Пекінські правила»), а також враховувати практику Європейського суду з прав людини» [146].

Акцентуємо увагу на тому, що в зазначеному листі також зазначено, що «якщо норми КПК суперечать такому міжнародному договору, застосуванню підлягають згідно із ч.4 ст.9 КПК положення відповідного договору» [146].

Недотримання судом міжнародних принципів здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх може призвести до порушення права на справедливий суд, гарантованого ст.6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (рішення ЄСПЛ від 16.12.99 у справі «Т. проти Великої Британії») [165].

Усі міжнародні угоди (документи) прийнято розподіляти на так зване «жорстке» та «м'яке» право. Юридично зобов'язуючі для держав, які їх ратифікували, обов'язковими для виконання, тобто містять «жорстке право».

Так, 27 вересня 1991 року набула чинності для України Конвенція ООН про права дитини [64], яка є міжнародним правовим документом, що визначає права дітей у державах-учасницях організації. Впровадження положень цього першого

міжнародно-правового документа обов'язкового характеру, що присвячений широкому колу питань прав дитини, має фундаментальне значення для країни чинне понад 30 років.

Ця Конвенція встановлює правила забезпечення прав дітей. Порушення цих стандартів свідчатиме про те, що провадження набуває рис несправделивості, а кримінальна процесуальна діяльність уповноважених органів та суду – неефективна.

Відповідно до ст. 3 цієї угоди, «В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, *першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини*», а ст. 12 проголошує положення поваги до поглядів дитини, а саме що «держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю [64].

Із цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового або адміністративного розгляду, що стосується дитини, безпосередньо, через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Крім цього, важливе положення ст. 19 «Захист від насильства»: «держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину».

Надважливо в цій Конвенції також превенція сексуальної експлуатації та сексуального насильства, що полягає в положеннях ст. 34: «Держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цією метою Держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо запобігання:

- a) схиланню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності;
- b) використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;
- c) використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах» [64].

Крім цього, щодо дітей-жертв Конвенція містить вимогу відновлення та соціальної реінтеграції дітей, без чого неможливе нормальне майбутнє дорослих людей: «Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини».

У Загальній декларації прав людини та в Міжнародних пактах про права людини проголошено рівність і зазначено, що кожна людина має володіти всіма правами і свободами, без якої б то не було різниці за такими ознаками, як раса, колір шкіри, стать, релігія, політичні або інші переконання, національне або соціальне походження, майновий стан, народження або інші обставини.

Відповідно до тлумачного словника, В.М. Бусела «рівність» означає «рівне становище людей у суспільстві, що виражається в однаковому ставленні ...та користуванні тими самими ...громадянськими правами» [17]. Отже, якщо припустити, що будь-яка фізична особа має рівні права та можливості, то дане положення, насамперед, стосуватиметься й дітей, оскільки в галузевому законодавстві кожної країни щодо них встановлені ще й особливі умови правових процедур. Ці умови і є винятком із загальної форми провадження. Проте самі по собі вони створюють також так звану диференційовану єдність, коли особливості мають свої правила. Отже, оголошена рівність є фундаментальною необхідністю відносно правових процедур, зокрема, правосуддя або досудового розслідування щодо дітей.

Зазначено також, що «Організація Об'єднаних Націй в Загальній декларації прав людини проголосила, що *діти мають право* на особливе піклування і допомогу» [45].

Про це також свідчить і положення про те, що «в усіх діях щодо дітей найголовнішим інтересам дитини має приділятися першочергова увага» [170]. Вимоги першочергового та невідкладного реагування ще раз підкреслюють і засаду дитиноцентризму кримінального провадження.

Серед зобов'язань України за міжнародними угодами (так зване «жорстке право») поряд із Конвенцією ООН про права дитини (ратифікація-1990 рік) [64] та Конвенцію ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод [65] (ратифікована в 1997 році), слід виділити Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротська конвенція) [68], яка набрала чинності 1 липня 2010 року та ратифікована Україною в 2012 році.

Наразі Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція, 2011 р., СЕТS№ 210) ратифікована Україною 20.06.2022. Готуючись до змін у зв'язку з ратифікацією Стамбульської конвенції Україна має переглянути положення національного законодавства з питань протидії насильству щодо жінок і домашнього насильства, а також щодо надання допомоги постраждалим. Положення цієї Конвенції передбачають, що жертвами насильства визнаються діти - свідки насильства в сім'ї. Крім того, Стамбульська конвенція передбачає проведення психосоціальних консультацій дітей - свідків усіх форм насильства, які орієнтовані на відповідну вікову групу і приділяють належну увагу інтересам дитини (стаття 26). А стаття 46 визнає обтяжуючою обставиною вчинення злочину проти дитини або в її присутності [67].

Як бачимо, права дитини, навіть якщо вона є очевидцем неправомірної поведінки, потребують захисту та всілякого розголосу.

Про захист дітей-свідків ідеться в ст. 26:

1. Сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб при наданні захисту та послуг з підтримки жертв належно

враховувалися права і потреби дітей – свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції.

2. Заходи, ужиті відповідно до цієї статті, охоплюють орієнтовані на відповідну вікову групу психосоціальні консультації дітей – свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції, та приділяють належну увагу інтересам дитини.

У Конвенції також виділені обтяжуючі обставини: d) злочин вчинено проти дитини або в присутності дитини [...]. Зазначені норми також знайшли свій розвиток у кількох документах так званого «м'якого» права, тобто документах, що носять рекомендаційний характер.

Конвенція ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція) набула чинності 1 липня 2004 року та ратифікована Україною у 2006 році. Ця угода стосується злочинів, скоєних у мережі Інтернет.

Не менше важливий Факультативний протокол до Конвенції про права дитини, що стосується торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії. Документ був ратифікований Україною в 2001 році.

Згідно з інформацією, яку оприлюднив Уповноважений Президента України з прав дитини Микола Кулеба, сексуальне насильство щодо дітей набуло в Україні тривожних масштабів: «Результати опитування дітей свідчать, що кожна п'ята дитина в Україні зазнавала різних форм сексуального насильства. У понад 80 % таких випадків злочинці є знайомими для дітей людьми, у 90 % випадків про насильство відносно дитини ніхто не повідомляє в поліцію» [86].

Як свідчить довідка згаданого підрозділу Національної поліції України, найбільшу кількість злочинів проти статевої свободи та сексуальної недоторканності дітей зафіксовано в таких регіонах: 1) випадків зґвалтувань (стаття 152 КК України) – в Одеській (10), Дніпропетровській (9), Волинській, Донецькій, Запорізькій, Львівській областях та у м. Києві (по 5). 2) випадків насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом (стаття 153 КК України) – у Київській (10), Черкаській (7) та Дніпропетровській (5) областях; 3) випадків статевих зносин з особами, які не досягли статевої зрілості (стаття 155 КК України) – в Харківській (7),

Дніпропетровській (4), Вінницькій та Хмельницькій (по 3) областях; 4) розбещень неповнолітніх (стаття 156 КК України) – у Київській (28), Дніпропетровській (12), Львівській, Черкаській (по 10) та Вінницькій (9) областях.

У випадках, про які розповіли респонденти під час дослідження, кривдниками дітей виявились такі особи: вітчим; батько; рідний брат; хрещений батько; сусід; учитель загальноосвітньої школи; учитель музики; колишній коханий; секс-турист з іншої країни.

До документів «м'якого права» щодо дітей-жертв належать Керівні принципи щодо правосуддя у справах, пов'язаних із дітьми, що є жертвами та свідками злочинів (прийняті 22 липня 2005 року Економічною та Соціальною Радою ООН) [59].

Цікаві та значущі під час допиту, відповідно до цих Керівних принципів у кримінальному провадженні, позиції, що не припускають зайвого втручання в особисте життя дитини таке втручання має бути обмежене необхідним мінімумом при одночасному дотриманні високих стандартів збору доказів для забезпечення справедливого завершення процесу правосуддя. Крім цього, задля уникнення створення для дитини додаткових труднощів опитування, допит чи інші форми розслідування мають здійснювати підготовленими спеціалістами, які враховують повагу та всебічне вивчення інтересів дитини.

У Керівних принципах наголошується на тому, що в основі всіх дій - врахування не лише інтересів дитини в найкращих умовах, що відповідають її особливим потребам, а також можливостям віку, інтелектуальної зрілості та здібностям. Такі дії повинні бути реалізовані з використанням мови, що застосовується і розуміється дитиною.

У кримінальному процесі почуття гідності дитини постає найважливішою моральною якістю, являє собою інтегративність людської реальності, вищу цінність.

Надважливим під час допиту у кримінальному провадженні є ступінь сформованості почуття власної гідності у дитини, оскільки це своєрідний показник успішності самоствавлення. Тому врахування особливостей самосвідомості, гідності та виявлення резервів її вдосконалення є передумовою успіху не лише особистого розвитку дитини, а й кримінального провадження.

Отже, почуття гідності – це складне інтегральне утворення, представлене єдністю суб'єктивної реальності, засноване на взаємодії внутрішньособистісних і зовнішньосоціальних детермінант розвитку. Це осмислення та переживання своєї моральної цінності й суспільної значимості. Зовнішні та внутрішні чинники стимулюють прояв структурних одиниць почуття власної гідності, визначають спрямованість особистості. Саме тому принцип гідності, а точніше, її збереження міжсекторальний. Під час допиту вкрай важливо зберігати у дитини незалежно від її статусу цю рису.

- відмова від дискримінації.

Кожен має право на справедливе та рівне звертання незалежно від расової приналежності, етичної та інших вподобань, переконань тощо.

Термін «дискримінація» означає «обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними або релігійними переконаннями» [17].

Загальні характеристики дискримінації: дискримінація – це завжди порушення принципу рівності; це необґрунтоване неоднакове поводження (різне ставлення до однакових або однакове ставлення до різних); результат – гірше становище однієї особи відносно інших осіб в однакових умовах; в основі лежить певна характеристика особи (вік, стать, колір шкіри, мова, сексуальна орієнтація, приналежність до певної групи); завжди супроводжує або пов'язана з порушенням субстантивного (основного) права.

Пряма дискримінація – це різне поводження, не обґрунтоване об'єктивними і достатніми причинами, у порівнянні з особами, які перебувають у відносно схожому становищі; ситуація, за якої особа чи група осіб відчуває, без належного обґрунтування, менш сприятливе ставлення, ніж інші особи чи групи осіб, незважаючи на те, що таке сприятливе ставлення не передбачене Конвенцією (Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. United Kingdom (1985), пар. 82) .

Непряма дискримінація – ситуація, за якої зовні нейтральна умова, критерій або практика ставлять особу в особливо невігідне становище порівняно з іншими особами, якщо тільки це не виправдане законною метою і засоби для досягнення цієї

законної мети адекватні й необхідні; виникає тоді, коли відсутній «загальний курс чи засіб, який непропорційно упереджено впливає на певну групу, незважаючи на те, що такий курс, засіб не спрямований спеціально на цю групу» (Hugh Jordan v. United Kingdom (2001 г.), пар.154; D.H. and Others v. the Czech Republic (2007 г.), пар. 175). Справа D.H. and Others v. the Czech Republic (2007 р.): заявники – школярі циганського походження – були поміщені в спецшколи, призначені для дітей, що не встигають і не можуть відвідувати звичайні школи. На думку заявників, було порушене їхнє право на освіту (ст. 2 Протоколу 1) з дискримінаційним ставленням через їх етнічне походження: неоднакове ставлення (різниця в поводженні), у порівнянні з дітьми нециганського походження гірші умови навчання. Рішенням Великої Палати було визнано дискримінаційне ставлення. Суд також визнав складність доведення дискримінації в таких випадках і погодився, що використання статистичних даних може перенести тягар доведення на уряд, який буде зобов'язаний пояснити причини різниці в поводженні.

- найкраще забезпечення інтересів дитини.

З урахуванням необхідності гарантій прав обвинувачених або засуджених за кримінальні правопорушення осіб, кожна дитина має право на першочергову увагу для найкращого забезпечення своїх інтересів, включаючи право на захист і можливість гармонійного розвитку.

Заборонено під час допиту у кримінальному провадженні бути інтересантом, тобто тим, хто цікавиться тільки власною вигодою. Найкраще забезпечення інтересів дитини є антиподом характерної діяльності інтересанта. Пріоритет між розкриттям кримінального провадження та інтересами дитини-потерпілої чи свідка має бути спрямований в сторону дитини. При цьому в кримінальному процесі має бути збережене правило мінімізації опитування/допиту.

- захист

Кожен має право на життя та подальше існування, а також на захист від будь-якого виду зловживань чи відсутності піклування, в тому числі від фізичного, психологічного, розумового чи емоційного зловживання та зверхнього ставлення.

Під «захистом» прийнято розуміти «заступництво, охорону, підтримку» [17].

«Охорона» і «захист» відрізняються за часовими межами застосування. Охорона діє постійно, як превенція зокрема, а захист – в результаті порушення прав та обов'язків [12]. Іншими словами, право охороняється завжди, а захищається лише в разі його порушення.

Розрізняються вони і за інструментарієм, що застосовується. Охорона характеризується більш широким переліком заходів – ідеологічних, економічних, правових тощо, тоді як захист – це використання суто правових методів. Розв'язання проблеми ефективної охорони і захисту прав безпосередньо залежить від розвитку нормативно-правових актів, що регулюють відносини охорони і захисту, здатності науковців шукати межі їх нетотожності [12].

Кримінальний процесуальний кодекс містить кілька положень, що покликані захистити права дітей, що є потерпілими та/чи свідками у кримінальних провадженнях. Існують особливі положення, що стосуються дітей у статусі підозрюваних. Незалежно від їхнього статусу, застосовуються загалом подібні підходи. Так, статтею 226 КПК України передбачено, що допит дитини:

- проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності - лікаря;

- не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом - понад дві години на день;

- особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність у разі відмови від давання показань і за завідомо неправдиві показання, за ухвалою суду неповнолітні свідки та потерпілі можуть бути допитані поза залом судового засідання в іншому приміщенні з використанням відеоконференції [84].

- гармонійний розвиток

Кожна дитина має право на можливість гармонійного розвитку та підтримку рівня життя, що необхідно для її фізичного, розумового, духовного, морального та

соціального росту. Якщо дитина травмувалася, варто вжити всі заходи, що дозволять дитині розвиватися в нормальних умовах.

28 червня 1985 р. прийнята Рекомендація Комітету Міністрів № 11(85)11 «Про положення жертви злочину в системі кримінального права і процесу» [155]. У цьому документі підкреслена думка про те, що прийшов час повернути систему правосуддя обличчям до потерпілого і включити в правовідносини не тільки таких суб'єктів, як держава і злочинець, але й відвести належне місце жертві злочину з метою полегшення, а не збільшення проблем цієї категорії осіб. Мова йде про те, щоб приділяти більше уваги заподіяній потерпілому шкоді та вживати заходи, спрямовані на задоволення його потреб, на всіх стадіях кримінального процесу, беручи до уваги Європейську конвенцію про захист жертв насильницьких злочинів [70].

Директива ЄС Європейського парламенту та Ради Європи від 25 жовтня 2012 року встановлює мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту жертв злочинів є документом, в якому наголошується увага на тому, що коли жертва - дитина, то найкращі її інтереси мають бути першочерговими та оцінюватися на індивідуальній основі. Мовиться й про чутливий підхід, який враховує вік дитини, її зрілість, погляди, потреби та проблеми. Дитина та особа, яка несе за неї відповідальність, мають бути поінформовані про будь-які заходи чи права, спеціально орієнтовані на дитину. Діти-потерпілі мають розглядатися та отримувати ставлення як повноцінні носії прав і повинні мати право використовувати ці права в такий спосіб, який враховує їхню здатність виражати власні погляди.

- право на участь

Кожна дитина з урахуванням процесуального національного законодавства має право вільно висловлювати свої погляди, міркування та переконання, брати участь у прийнятті рішень, що стосуються її життя, зокрема й під час судового розгляду, а також сприяти врахуванню своїх думок відповідно до її можливостей, віку, інтелектуальної зрілості та здібностей, що формуються.

«Під час дослідження в Україні виявлено відмінності у поведженні з дітьми між різними населеними пунктами. Як вдалося встановити, причиною цього є різна кількість належно підготовлених досвідчених фахівців, відмінності в їхніх знаннях та

навичках, а також у матеріально-технічному забезпеченні та наявності додаткових заходів підтримки.

Автори звіту отримали інформацію про те, що під час розслідування дитині необхідно давати свідчення щонайменше тричі, оскільки обов'язкові: фіксація обставин злочину; проведення психіатричної експертизи (якщо дитина стала жертвою насильства) або криміналістичної експертизи (якщо дитина стала жертвою зґвалтування); та дача свідчень дитиною в суді.

Повідомлялося також, що на першому етапі повідомлення про злочин із дитиною можуть спілкуватися різні посадові особи: їй доведеться кілька разів переповісти власний досвід, перш ніж відбудеться її розмова зі слідчим. Авторам звіту повідомили, що така практика поширена в Україні» [58].

У статті 284 КПК України зазначено, що кримінальні провадження щодо неповнолітніх осіб мають бути здійснені невідкладно і розглянуті в суді першочергово [83].

Отже тому, в Стратегії Ради Європи зосереджено увагу на дітях-жертвах злочинних проявів різного насильницького характеру.

В умовах посиленої уваги до дітей в усьому світу особливе значення все ж таки належить дітям-потерпілим від насильства.

Спробою розв'язати проблему багаторазового опитування дитини під час кримінального провадження виявилось створення та запровадження в Україні моделі «Барнахус», оскільки повторна віктимізація може завдати дитині ще більшої шкоди, ніж кримінальне правопорушення. В цілому, ця програма розрахована на отримання постраждалою дитиною та дитино-свідком комплексу послуг і допомоги на мідвідомчому й міждисциплінарному рівнях.

Уперше «Барнахус» запрацював у 1995-1996 роках та був започаткований публічно у Стокгольмі. Основа моделі – методика інтерв'ювання дитини. Цю модель вперше впровадили в Ісландії, а згодом її для себе відкрили Швеція, Норвегія, Гренландія, Данія та вся Європа. Специфіка таких будинків у тому, що вони дозволяють працювати за направленістю. Наприклад, «Барнахус» в Ісландії спрямований на цільові групи дітей, щодо яких є підозра в сексуальному насильстві,

у Швеції – на групи жінок, які зазнали каліцтва жіночих статевих органів, а також дітей, які стали свідками насильства над родичем та ін. Останній варіант «Барнахусу» видається необхідним наразі й в Україні.

Барнахус (у перекладі «Будинок дітей») – це міждисциплінарний і міжустановчий спеціалізований центр по роботі з дітьми, які постраждали від насильства або стали свідками подібних злочинів. Тут проводиться співбесіда з такими дітьми, здійснюється медичний огляд для цілей судової медицини, здійснюється всебічна оцінка й надаються необхідні терапевтичні послуги відповідними спеціалістами [33].

В Україні в період з березня 2022 року запрацювала посилена модель «Барнахус+», де акцент зроблено на терапевтичному завданні (на спеціалізації психологічних послуг), на виведенні дитини-потерпілої чи свідка зі складного психологічного стану, на її психологічному здоров'ї [70].

Цей проєкт передбачає розповсюдження по всіх областях країни. Водночас головна проблема наразі - дістатися до центру з маленьких селищ, оскільки механізми моделі поки що неомобільний і мало прийнятний пунктів. Крім того, завданням таких центрів має бути захист дитини не лише під час кримінального провадження, але і після нього.

У зв'язку з військовими протистояннями в Україні, як ніколи раніше, варто пришвидшити створення ефективних та швидких механізмів захисту прав дітей. Зокрема, слід якнайшвидше вирішити питання навчання психологів зі спеціалізацією для потреб кримінального провадження за участю дітей, а в подальшому – створення єдиного реєстру таких психологів. Сьогодні створення - одним із пріоритетних завдань держави, на чому неодноразово наголошували розробники моделі «Барнахус» та активні діячі України [15].

В умовах військового протистояння вже затверджено Порядок пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, відповідний наказ № 493/5/67/32 від 7 лютого 2023 року підписано Міністерством юстиції України, Міністерством внутрішніх справ

України та Офісом Генерального прокурора та запроваджено Єдиний реєстр психологів, які залучатимуться до кримінальних проваджень за участю дітей [15].

На сьогоднішній день пілотний проєкт «Барнахус» та «Барнахус+» поступово впроваджуються по великих містах України та вже доводять свою дієвість. Ця модель відповідає Закону України «Про юстицію, дружню до дитини», в якому передбачено створення міждисциплінарних команд з питань соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, як однієї з організаційних форм взаємодії суб'єктів юстиції щодо дітей, які стали потерпілими або свідками кримінальних правопорушень. Видається доцільним залучення психологів і лікарів до участі в допиті дитини.

4. Час та місце допиту неповнолітнього потерпілого

Механізмом, за допомогою якого може реалізовуватися дане завдання кримінального процесу, виступає так звана контактна взаємодія учасників слідчої (розшукової) дії. Так, правильно обрані час та місце допиту відіграють вирішальну роль під час встановлення такої взаємодії.

Контактна взаємодія – модель поведінки ініціатора контакту, яка викликає і посилює в іншій людині потребу в контакті, продовження спілкування, необхідність у висловлюваннях та повідомленнях [29].

В нашому випадку під контактною взаємодією під час допиту неповнолітнього потерпілого розуміємо таку модель поведінки слідчого (дознавача, слідчого судді, суду), що посилює в неповнолітньому потерпілому потребу в контакті, доброзичливому спілкуванні з метою висловлення та повідомлення.

Вважаємо, в умовах сьогодення, варто говорити про використання доцільного словосполучення «термінова контактна взаємодія». Під цим терміном треба розуміти надання органами досудового розслідування невідкладної допомоги потерпілій дитині після скоєння відносно неї кримінального правопорушення (отримання дитиною психічної травми) з метою відновлення психічного стану та недопущення реорганізації особистості.

Така термінова контактна взаємодія повинна мати на меті надання оперативного захисту, психологічної допомоги, як правило, у безпосередній близькості до району бойових дій, стихійних лих, надзвичайних подій, при звільненні з полону.

Спеціальними засадами реалізації такої взаємодії при психологічній травмі в результаті впливу екстремальних ситуацій на потерпілу дитину є: швидкість; локальність (наближеність до місця подій); презумпція відновлення нормального стану; єдність і простота психологічного впливу.

На єдності психологічного впливу наголошувала О.І.Туриніна, яка зазначала, що процедура надання психологічної допомоги повинна бути уніфікована, тоді як простота психологічного впливу полягає у вмінні ізолювати потерпілого від джерела травми, надати їжу, відпочинок, безпечне оточення і можливість бути вислуханим [177].

Мета під час такої взаємодії полягає в тому, щоб вчасно зняти біль та заблокувати (купірувати) той психічний стан, в якому дитина перебуває після скоєного щодо неї кримінального правопорушення.

Під час підготовки до допиту та вибору часу для цієї слідчої (розшукової) дії вкрай важлива орієнтуюча інформація щодо часових параметрів переживання ситуації, в якій знаходився неповнолітній потерпілий.

Психолог А.Г. Козлова зауважує, що важливо для розслідування виокремлювати стадії переживання психотравмальної ситуації:

1. Стадія психотравми, тобто психічного шоку (2-3 доби) - на цій стадії відбувається наростання емоційного напруження, за рахунок емоційного сигналу (реакції) особистості про ситуацію, яка сталася.

2. Стадія дезорганізації особистості - ця фаза критична, оскільки після неї починається або процес одужання, або фіксація на травмі й подальший розвиток постстресових порушень (від 1 доби до 2 тижнів).

3. Стадія адаптації (2-4 тижні) — відбувається приглушення емоційної реакції.

4. Стадія відновлення (від 4 тижнів до кількох місяців) - по суті це завершальний процес адаптації, але він не завжди проходить через особистісний

рівень, тому ця стадія має суттєвий вплив на формування особистості. Травма акумулюється в глибинних шарах психіки на підсвідомому рівні, що, як наслідок, проявляється через тіло [62, с. 48].

Водночас Л.В. Бертовський впевнено вказує, що після 15 днів спогади про подію в дитини починають згасати [8, с. 120]. На 3-й стадії (адаптації) відбувається включення захисних механізмів особистості, що дають змогу дитині впоратися й адаптуватися.

Отже, можна зробити висновок про необхідність швидкого спілкування з потерпілим, але саме такого, що за часом максимально наближене до події кримінального правопорушення.

Під терміном, що визначає процесуальний час допиту неповнолітнього потерпілого, треба розуміти три складові-детермінанти (або критерії розмежування): 1) в залежності від можливості втручання в психіку дитини на даному конкретному проміжковому часу, етапі; 2) як період часового проміжку дня, в межах якого можливе чи доцільне спілкування з дитиною; 3) процесуальний період для реалізації допиту.

До першої детермінанти, насамперед, відносимо можливість допиту дитини в залежності від наслідків психотравмування відповідно до зазначених вище періодів. Мова йде про можливість допиту одразу після скоєного кримінального правопорушення чи необхідно зачекати певний час. І чи варто робити допит потерпілої дитини через, наприклад, рік?

Не може бути повністю визнана універсальною точка зору вчених, які стверджують, що «...результативність проведення допиту потерпілого певною мірою залежить від моменту його проведення. Слідчий має врахувати, що, з одного боку, допитати потерпілого слід якнайшвидше, а з іншого – відразу після вчинення кримінального правопорушення потерпілий може відчувати страх, біль, страждання тощо, що помітно впливає на процес сприйняття, запам'ятовування та відтворення обставин учиненого кримінального правопорушення. Тому слідчий сам обирає момент допиту потерпілого з урахуванням його фізичного й психічного стану» [22, с. 85].

На нашу думку, процес взаємодії слідчого з психологом відносно малолітнього або неповнолітнього повинен бути настільки активним, щоб слідчий дослухався саме до порад психолога відносно вибору часу допиту або взагалі можливості його проведення.

Як відомо, на процес переживання неповнолітнім травми впливають його вікові особливості. Відповідно до віку дитини визначаються провідна діяльність, ступінь розвитку психічних та особистісних процесів.

За ними можна визначати не лише відмінності реакції на травму, а й те, що саме може бути для дітей найбільш травмуючим, і що саме в процесі переживання травми й відновлення після неї має суттєве значення для розвитку. Аналіз наукової літератури дає змогу визначити основні вікові реакції дітей на травму. Так, Козлова А.Г., посилаючись на праці С. Г. Сукісян і Н. В. Тарабріної, виокремлюють характерні ознаки наслідків психотравмування дітей 1-3 років, де провідною діяльністю є предметно-маніпуляційна діяльність: серед реакцій на травму будуть плач, монотонні рухи, віковий регрес, запізнення в розвитку, порушення сну, апетиту; страх [62, с.135].

Під час зростання в період 3-6 років провідною діяльністю є рольова гра, у якій дитина засвоює життя дорослих. Реакція на травму - порушення ігрової діяльності, а саме зміна змісту гри, дитина перестає гратися взагалі; регресивна поведінка (енурез, страх розлуки з батьками, страх перед незнайомими людьми, втрата набутих навичок); роздратованість; тривожно-фобічні реакції на тлі депресії і соматовегетативних дисфункцій; тривога, страх, сплутаність почуттів, почуття провини та сорому, відраза, відчуття зіпсованості, відчуженість, сексуальні ігри, мастурбація; самостимуляція, розлади сну, агресивність, замкнутість, пасивність, порушення спілкування, порушення гри тощо.

Період віку 7-11 років характеризується провідною діяльністю дитини у вигляді навчання. Реакція на травму: дитина постійно плаче, тремтить або виглядає наляканою; занурена в самостимуляцію; розлади сну, нічне нетримання сечі; порушення апетиту; порушення самопочуття без видимих причин; прояви агресії; замкнутість, пригніченість; повернення в певних емоційних та поведінкових проявах

до більш раннього віку; порушення уваги; нездатність довести справу до кінця; не може займатися / навчатися разом з іншими; постійні думки про погані речі (дитина впевнена, що вони мають із нею статися); амбівалентні почуття до дорослих, труднощі у визначенні сімейних ролей; відчуження від людей, відчуття «брудного тіла»; відтворення сексуальних актів; стійкі психічні розлади у вигляді тривожно-фобічних, депресивних, істероподібних, вегето-судинних та інших соматичних порушень.

Для виконання завдань успішного допиту малолітньої особи вирішальне розуміння пам'яті дитини, а точніше - здатності зберегати в пам'яті обставини події. Незважаючи на недостатню сформованість механізмів довготривалої пам'яті малолітніх дітей, психотравмувальний, масивний і пролонгований характер сексуального насильства, ефекти заміщення, витіснення, злипання й розцвічування під час відтворення зовнішньої, юридично значущої інформації щодо події, яка відбулася з дитиною, у період проведення допитів (не пізніше двох тижнів від останнього епізоду) практично не виявлялися.

Так, А.Г. Козлова зазначає, що «після двох тижнів включаються захисні механізми особистості, після яких дуже низька ймовірність отримання значущої інформації щодо обставин подій» [62].

Отже, можна зробити висновок, що під час допиту неповнолітньої особи важливий її допит за першої такої можливості. Стан, при якому це може стати доцільним із погляду здоров'я дитини, повинен визначати психолог, а за необхідності – лікар. Жодне завдання кримінального процесу не може бути реалізоване ціною втручання у психіку дитини, якщо є протипоказання спеціалістів. Допит можливий виключно у випадку, коли дитина психологічно готова спілкуватися за фактом скоєного щодо неї кримінального правопорушення.

В одному зі своїх рішень Верховний Суд України постановою від 17 січня 2023 року по справі № 753/13113/18 провадження № 51-6км21 про розпусні дії ОСОБИ_8 щодо своєї малолітньої доньки, використовуючи психологічний тиск та залякування, відзначає, що справа була передана до суду в липні 2018 року, тобто більш ніж через два роки після події, що є предметом розгляду. У такій ситуації вирішення питання

про допит п'ятирічної дитини щодо подій дворічної давнини є складним та делікатним завданням кримінальної юстиції [153].

Приймаючи рішення щодо необхідності допиту потерпілої, суд має враховувати, що провадження стосовно сексуальних злочинів часто стають важким випробуванням для потерпілих, особливо малолітніх [153]. Таким чином, право на повагу до приватного життя потерпілих має братися до уваги.

Суд першої інстанції у обґрунтування своєму рішенню, пославшись на відповідні докази, взяв до уваги: важливість припинити розпитувати дитину про події; її обмежену здатність давати свідчення стосовно віддалених у часі подій через вікові особливості запам'ятовування, а також викривлення у неї об'єктивної інформації через психокорекційну роботу з нею; необхідність запобігти негативному впливу на психічне здоров'я дитини та її ретравматизації. Суд вважає, що у виняткових обставинах цієї справи підстави, наведені судом, достатньою мірою виправдовували відмову від допиту дитини в судовому засіданні [153, с. 3].

Як зазначають автори, «здатність до зосередження дошкільнят є короткотривалою і зазвичай обмежується 20-30 хвилинами. Школярі, чий інтелектуальний та емоційний розвиток відбувається гармонійно, звикли зосереджувати увагу в 45-хвилинному ритмі. Однак варто пам'ятати, що інформація, яку переказують малолітні свідки, є для них дуже обтяжливою з емоційної точки зору, а це значить – порівняно зі шкільним матеріалом – передача такої інформації є більш виснажливою. Чим молодше дитина, тим коротшою повинна бути тривалість процесуальних дій за її участі» [95].

Затягувати допит украй небажано, оскільки продуктивний час для дітей від 2 до 7 років становить 20-25 хвилин. Після двох періодів допиту інтелект дитини цього віку суттєво знижується. Зрозуміло, у разі більш тривалого допиту (за чинним КПК цей час відповідає 1 годині без перерви) важливо робити спеціальні перерви для гри або відпочинку на вулиці.

На наше переконання, доцільно внести зміни в ч. 2 ст. 226 КПК та додати п. 2-1, виклавши його в такій редакції: «Допит дітей до 7-ми років забороняється проводити понад 30 хвилин без перерви, а загалом – понад однієї години на день».

Відповідно до ч. 2 ст. 10 КПК, неповнолітні особи користуються додатковими гарантіями під час їх участі у кримінальному провадженні. Однією з таких гарантій може бути й диференціація форми допиту з урахуванням вікових особливостей.

Разом з тим, Дрозд В.Г., посилаючись на рішення Верховного Суду України у своєму дослідженні щодо можливості перехресного допиту, зазначає, що він може бути визнаний сприйнятним лише у виключних випадках. За загальним правилом, цього варто уникати. В свою чергу, суди повинні брати до уваги прецедентну практику Європейського суду з прав людини щодо підтвердження показань малолітньої потерпілої іншими доказами чи обтяжливості допиту малолітньої особи [43, с.278].

Отже, правильним буде швидкий допит дитини, яка постраждала від кримінального правопорушення. Водночас швидкість повинна бути співвіднесена з якісним нетравмуючим способом отримання інформації. Якщо слідчий може за допомогою різних слідчих (розшукових) дій здобути попередню інформацію не від потерпілої дитини, то варто це зробити. Але перш ніж наважитися допитати потерпілу дитину, виправданий збір необхідної інформації про саму дитину, умови її виховання, проживання. До початку допиту матимуть велике значення найдрібніші ситуації життя дитини, що можуть «пролити світло» на серйозні речі під час розслідування кримінального провадження. Крім цього, для уникнення травматизації дитини це варто зробити до її допиту, щоб їй легше було адаптувати до спілкування, маючи знання про її, наприклад, уподобання та інтереси. В цьому розумінні вимога паліативного характеру допиту, що залежить безпосередньо від завдання захисту потерпілої дитини, пов'язана і з іншою засадою кримінального провадження – загальною засадою розумності строків.

Так, відповідно до ст. 28 КПК України, «під час кримінального провадження кожна процесуальна дія та процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень» [82, с. 221], а також те, що, відповідно до ч. 2 цієї ж статті, «проведення досудового розслідування

в розумні строки забезпечує прокурор, слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження – суд» [82, с. 29].

На думку Дрозд В.Г., термін «розумні строки» є достатньою мірою не чіткими, а умови ст. 27 КПК України є загальними [42, с. 96].

Друга детермінанта означає, що під часом допиту варто розуміти тривалість проведення процесуальної дії відповідно до чіткого періоду часу дня, в межах якого закон дозволяє це робити. В чинному КПК України зазначено лише, що «проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного» [82]. Інші статті КПК України не містять норм, в яких би була заборона або дозвіл на допит неповнолітнього потерпілого в нічний час.

Обираючи конкретний проміжок часу для допиту потерпілої дитини, треба враховувати індивідуальні особливості психіки та вік дитини. Наприклад, неможливо призначити допит на той час, коли в малолітньої особи має тривати післяобідній сон або є, наприклад, важливі тренування. Про ці особливості слід дізнатися до планування проведення допиту, оскільки спілкування не повинне збігатися з реалізацією інших інтересів дитини, але в час, коли потерпіла особа найбільш активна. Крім того, чітко у запланований час допиту повинно бути розпочато слідчу (розшукову) дію, а не змушувати дитину бігати 2 години по приміщенню, коли виникли важливіші справи. Дитяча непосидючість також має бути врахована, оскільки дитина не може як дорослий спокійно чекати тривалий час. Саме тому пріоритет серед всього спектра можливих чи необхідних процесуальних дій має бути на боці неповнолітньої дитини. Спочатку повинно бути зроблено все, щоб звільнити дитину від очікування під кабінетом уповноваженої особи, а вже потім – доцільно зайнятися процесуальними діями з іншими особами, якщо такі виникли саме до початку запланованого допиту дитини. В цьому і є також прояв згаданої нами вище засади дитиноцентризму у кримінальному провадженні.

Важливою гарантією збереження прав дитини на відпочинок є правильно обраний момент допиту. Особливо це стосується дошкільнят. В цей період дітям

властивий негативізм, який з'являється з 2-х років та знижується до 6-ти років. Зазвичай негативізм дитини проявляється в режимних ситуаціях – під час купання, укладання спати тощо. Якщо дитина грається або займається в цей час улюбленою справою, то встановлення контакту з нею для допиту буде вкрай важким.

Ознакою того, що дитина бажає уникнути спілкування зі сторонніми, є трішки висунутий язик. Якщо дитина вважає, що їй будуть заважати, то вона просуває кінцівку язика між стиснутими губами. В такому разі можна скористатися ситуацією та домовитися з батьками про те, що вони, наприклад, пообіцяють прибрати іграшки за дитиною, але вона сама поговорить зі слідчим.

Третя детермінанта як процесуальний період часу для проведення допиту полягає у положенні ч. 2 ст. 226 КПК України «Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи», в якому зазначено, що «допит не може проводитися без перерви понад одну годину, а загалом – дві години на день» [82, с. 622].

На наше переконання, на вимогу психолога, участь якого є обов'язкова під час допиту, цю процесуальну дію можна закінчити в будь-який момент, коли психолог буде вбачати безпеку травмування дитини.

Відповідно до тлумачного словника, слово «місце» означає певну площину, спеціально влаштовану для того, щоб на ній розміститися [17, с. 679].

Згідно зі ст. 224 КПК України, «допит проводиться за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати».

Як зазначають слідчі та дізнавачі, в деяких випадках місцями проведення допиту можуть бути приміщення, де проживає дитина, кабінет психолога чи інший кабінет у навчальному закладі освіти, наявні також випадки допиту в лікарні. В деяких випадках допит проводиться у спеціальному приміщенні, так званій «зеленій кімнаті».

Науковці зауважують, що «інколи, у разі вчинення незаконного заволодіння майном (наприклад, під час учинення крадіжки, грабежу, розбою тощо), допит потерпілого доцільно проводити на місці події. Адже там він зможе зорієнтуватися в обставинах, що мають значення для забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням» [22, с. 85].

Вважаємо таке положення не може бути універсальним, оскільки відносно потерпілої дитини така можливість може бути достатньо травмуючою, а остаточний вибір в даному випадку такого альтернативного місця залежатиме від оцінки та рекомендації психолога.

В той же час, існує й така точка зору щодо допиту підозрюваного неповнолітнього. За проведеним дослідженням Білоус І.М. та Журавської Д.А., місцем проведення допиту неповнолітніх підозрюваних найчастіше є кабінет слідчого. Проте, з тактичною метою іноді доцільно обрати таким місцем приміщення якоїсь установи (школи, інтернату, училища тощо), що дозволить, по-перше, приховати факт виклику неповнолітнього на допит і, по-друге, посилити ефект несподіванки допиту, усунути попередню підготовленість особи до допиту, обмірковування позиції, отримання порад від зацікавлених осіб тощо [9, с. 662].

На нашу думку, до ч. 1 ст. 226 КПК України треба додати речення в такій редакції: «допит дитини може бути проведений за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із законним представником або психологом».

Ст. 225 КПК України регламентує, що «у виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань свідка або потерпілого під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їх тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їх допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань, сторона кримінального провадження...мають право звернутися до слідчого судді із клопотанням провести допит такого свідка чи потерпілого в судовому засіданні, в тому числі допит двох чи більше вже допитаних осіб. У цьому випадку допит свідка чи потерпілого здійснюється у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого свідка чи потерпілого в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду» [82, с. 621].

Так, відповідно до даної новели КПК України, вже набута практика застосування цієї норми під час допиту неповнолітніх на етапі досудового розслідування. Таке положення дає можливість допитати дитину під час кримінального провадження лише один раз, тобто така можливість узгоджується із

загальною засадою безпосередності показань, речей та документів, зміст якої в тому, що «суд досліджує докази безпосередньо. Показання учасників кримінального провадження суд отримує усно» [82, с. 202]. Отже, якщо слідчий суддя є головним учасником допиту під час досудового розслідування, то на етапі судового розгляду вже не відбувається допиту відповідно до вимоги безпосередності показань, речей та документів. Так би мовити, діє виняток із правил.

Якщо є необхідність в наданні суду додаткової доказової інформації, то можна заслухати ще показання з чужих слів відповідно до ст. 97 КПК України. В цьому випадкові суд може допитати осіб, які були присутні під час допиту дитини: педагога або психолога, законного представника дитини, лікаря. Чим більше людей будуть присутні під час допиту і підтвердять слова дитини, тим краще.

Відповідно до ст. 107 КПК України, законодавцем передбачено можливість фіксації будь-якої процесуальної дії, зокрема допиту. На наше переконання, варто внести зміни до ст. 225 КПК у частині обов'язкової відеофіксації під час допиту неповнолітнього потерпілого на досудовому розслідування слідчим суддею та додати до ч. 2 ст. 225 КПК України таке речення: «У випадку допиту малолітньої або неповнолітньої потерпілої особи фіксування здійснюється за допомогою технічних засобів у вигляді безперервного відеозапису ходу його проведення».

Ведучи мову про місце проведення допиту дитини, треба розуміти, що велика кількість запрошених до участі дорослих, може злякати або пригнічувати дитину і, як результат, вона закриється та допит не буде проведено. В такому разі варто згадати практику дружнього допиту, де з дитиною розмовляє лише один спеціаліст, а решта перебувають в іншій кімнати, спостерігаючи за допитом. Вони мають можливість передати одне-два запитання через спеціальні навушники спеціалісту, який опитує дитину, а також обговорити необхідні запитання під час перерви. На жаль, відповідно до вимог чинного КПК України, чіткого розподілення місцезнаходження учасників під час допиту дитини не встановлено, з чого можемо зробити висновок, що всі учасники знаходяться в одному приміщенні.

Крім цього, найбільш правдиву інформацію про факт злочину дитина може повідомити тільки під час першої розмови, а під час наступного спілкування вона «пристосовує» свою розповідь відповідно до того, як на неї відреагували раніше.

Зала судового засідання та режим розгляду справи повинні бути максимально адаптованими до потреб та психічних і фізіологічних властивостей дитини-жертви та дитини-свідка, наприклад: відсутність металевих ґрат або кабіни для обвинуваченого; учасники судового засідання знаходилися на одному рівні (без підвищень); перебування дитини у безпосередній близькості до батьків, законного представника та осіб, які надають допомогу під час судового провадження (педагога, психолога, лікаря); обмеження доступу сторонніх осіб у приміщення або ж спостереження за засіданням сторонніми особами поза приміщенням (наприклад, крізь вікна).

У статті 35 Конвенції [69] «Опитування дитини» вказується, зокрема, що кожна держава має вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення: 1) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам; 2) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні; 3) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей; 4) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно; 5) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження.

5. Порядок виклику неповнолітнього на допит та умови його проведення

Особливості дитячої психіки визначили підґрунтя для введення в КПК спеціальних норм, що регламентують не лише порядок допиту малолітньої або неповнолітньої, особи а також її виклик, «якщо є достатні підстави вважати, що вона може дати показання, які мають значення для кримінального провадження, або її участь у процесуальній дії є обов'язковою» [82].

Відповідно до положень ч. 4ст. 135 КПК, «повістка про виклик неповнолітньої особи, як правило, вручається її батьку, матері, усиновлювачу або законному представнику. Інший порядок вручення повістки допускається лише у випадку, якщо це обумовлюється обставинами кримінального провадження» [82].

Як ми зазначали, допит неповнолітніх є специфічною слідчою (розшуковою) дією, що зумовлена віковими особливостями та певною психологією дітей.

Розглянемо психологічні особливості неповнолітніх, які можуть бути допитані під час досудового розслідування та судового розгляду.

Діти у віці від трьох до семи років лише починають розуміти середовище та реальність, починають запам'ятовувати та логічно пересказувати те, що бачать. Їх світогляд та події відображаються окремими фактами, вони погано розбираються у причинно-наслідкових зв'язках. Будь-яку подію вони сприймають не в цілому. Проте вони копіюють дорослих, засвоюють найпростіші форми логічного мислення. І якщо предмет допиту дитині зрозумілим, то її можна допитати як потерпілу.

Діти у віці від семи до одинадцяти ще не у всіх випадках можуть відрізнити головне від другорядного, а найголовніше те, що в цьому віці діти мають властивість замінювати уявою відсутність знань. Тому дуже часто вони фантазують, тобто видають фантазію за реальність.

У цьому віці в них прогресують навички логічного міркування та розмірковування. Побачене вони зберігають в пам'яті, хоча пояснити для них все ще складно.

Психологія підлітків у віці від одинадцяти до чотирнадцяти років вирізняється більш широкими пізнавальними процесами, появою почуття відповідальності та потреби у спілкуванні. Вони намагаються бути самостійними, проте не завжди правильно розуміють вчинки людей. Зазнають впливу, особливо це проявляється, коли обставини, що підлягають доказуванню під час допиту, раніше були предметом розмов дорослих у присутності дітей. В цій ситуації діти повторюють думки та вислови дорослих.

Але не лише розмови дорослих мають вплив на неповнолітніх. Головна небезпека може статися під час самого допиту, а точніше - унаслідок формулювання питань перед дитиною. Вони повинні бути сформульовані та поставлені так, щоб виключити будь-який прояв впливу.

Старший (дорослий) шкільний вік – від чотирнадцяти до вісімнадцяти років – це критичний період у житті неповнолітнього. Цей період визначальний у плані

формуванні свого шляху, світогляду, високої потреби в самостійності, бажання звільнитися від опіки батьків і вчителів. Цей віковий період перехідний, оскільки відбувається розвиток особистості та утвердження її в суспільстві.

Підлітки цього віку дуже часто не можуть відрізнити добре від поганого, сміливість від зухвальства, свободу від свавілля, почуття власної гідності від себелюбства, реальну мрію від фантазії. Саме в цьому віці вони бувають готові заради хибного героїства та неправильно зрозумілої дружби здійснити злочин або взяти на себе вину іншого.

Отже, найбільш загальними рисами психіки неповнолітніх потерпілих є обмеженість життєвого досвіду, знань та уяви, недостатня сформованість поведінки. Їм властиві невеликий діапазон сприйняття та обсяг пам'яті. Неповнолітні потерпілі мають схильність відображати якості об'єктів простору (їх величину, віддаленість, конфігурацію, кольорові відтінки). Неповнолітні частіше дорослих помиляються у визначенні тривалості періодів та їх послідовності.

Некоректні показання потерпілих неповнолітніх зумовлені прагненням говорити «як треба». Водночас психіка неповнолітніх володіє також суттєвими якостями для розслідування, як-от прискіплива увага до дрібниць та направленість на екстраординарні події. Треба визнати, що неповнолітні потерпілі виявляють безпосередність, щирість та правдивість по відношенню до дорослих. Їх недостатність інтелекту та відсутність тактичного протиборства значно спрощують взаємодію з ними під час досудового розслідування.

Стабільний розпорядок життєдіяльності неповнолітніх у багатьох випадках дозволяє отримати ключові фактори для встановлення часу скоєння та тривалості події кримінального правопорушення, їх просторової локалізації.

Під час надання неправдивої інформації неповнолітні частіше допускають суперечності, невідповідності, непродуманості деталей так званих легенд. Ці особливості психофізіологічного розвитку неповнолітніх мають прояв під час формування показань усіх неповнолітніх та в поведінці на допиті. Вони мають загальні риси незалежно від процесуального статусу того, кого допитують.

До умов проведення допиту належить, насамперед, встановлення психологічного контакту, який сам по собі не з'являється. На практиці часто добросовісні свідки та потерпілі не можуть самотійно подолати психологічний бар'єр, а тому їхня поведінка має інертний характер.

Якщо це так, то під час допиту вирішальну роль буде мати слідчий такт. Відповідно до тлумачного словника, такт – це почуття міри, що підказує правильне розуміння або оцінку явищ дійсності; культура поведінки, уважне ставлення до когось [17, с. 1428].

Для успішної реалізації психологічного контакту з неповнолітнім потерпілим необхідно провести попередню роботу, що стосується здобуття інформації про його умови життя, чи має він обох батьків. Якщо неповнолітнього потерпілого виховує один із батьків, то треба вжити заходів щодо вставлення причин та особливостей виховання. Детально в такому випадку слід з'ясувати коло близьких неповнолітнього, взаємовідносини між собою, вплив на дитину. Оскільки значна частина часу життя неповнолітнього проходить в школі, важливо допитати шкільне оточення.

У зв'язку з цима всіма факторами варто правильно обрати спосіб виклику неповнолітнього на допит, передбачити його вибір залежно від конкретних умов та відносин, що склалися в родині.

На наше переконання, це буде сприяти встановленню психологічного контакту з неповнолітнім потерпілим, збереженню в таємниці від інших осіб факту виклику на допит, проведенню допиту в необхідний час і потрібному місці.

Виклик на допит неповнолітнього потерпілого не варто відкладати, він має бути проведений якнайшвидше, оскільки затягування виклику може стати причиною його консультування з більш дорослими.

Під час підготовки до допиту неповнолітнього потерпілого слідчий (дізнавач) повинен спроектувати коло питань, які необхідно встановити, в залежності від психологічних особливостей потерпілої особи, його домінуючого психічного стану, позиції щодо підозрюваного.

Актуальне під час допиту потерпілої неповнолітньої особи з'ясування суттєвих обставин взаємодії з підозрюваним у скоєнні ним кримінального правопорушення,

під час його скоєння та після. Саме від потерпілої особи розслідування отримує найбільш криміналістично значущу інформацію, а саме: де, коли, за допомогою чого скоєно кримінальне правопорушення, хто його скоїв, хто допомагав, хто міг це бачити чи знати про це.

Як свідчить практика, саме потерпілий для кримінального провадження під час досудового розслідування є основним джерелом інформації, його носієм, а також на собі може безпосередньо мати матеріальні сліди. Водночас органу досудового розслідування треба буде встановити які сліди не лише на тілі, одязі залишив злочинець, а й як це позначилося на психиці.

Встановлення останніх - складне завдання, оскільки може сприяти повторній травматизації.

З одного боку, потерпілі діти зазвичай довго зберігають в емоційній пам'яті хвилювання під час взаємодії зі злочинцем. Пережиті страх, біль, відчай, фізичні страждання, інтимні переживання та стресові напруги можуть спричинити душевний розлад або реактивний стан.

З іншого боку, подія кримінального правопорушення ніби зазнає відторгнення з часом та викликає стан охоронюваної загальмованості. Саме тому взаємодія з неповнолітнім потерпілим повинна будуватися з урахуванням цього стану, можливої психічної травми. Водночас повинно бути розуміння того, що потерпілому неповнолітньому необхідно надати захист, за яким він звернувся по допомогу. Отже, незначна неуважність або підозрілість зі сторони службової особи може посилити негативний емоційний стан без того постраждалого потерпілого.

Завдання слідчого (дознавача) - максимально заспокоїти потерпілого, запевнити його в тім, що кримінальне правопорушення буде швидко, повно та неупереджено розслідуване. Раніше ми вказували на доцільність паліативного підходу під час допиту неповнолітнього потерпілого.

Необхідно також враховувати можливу гіперактивність потерпілого, його суєтність, багатослівність, стрибки думок, поглинання в несуттєві деталі.

Водночас варто визнати, що на скоєння кримінального правопорушення щодо неповнолітнього в деяких випадках впливає поведінка, що може провокувати

злочинні прояви чи полегшує їх прояви. Мова йде про віктимність. Механізм такої поведінки якісно відрізняється в залежності від окремого виду кримінального правопорушення.

Поведінка потерпілої особи завжди матиме кримінально-правове значення у зв'язку з тим, що може впливати на кваліфікацію злочину. Водночас навряд чи може бути віктимною поведінка особи жіночої статі, наприклад малолітньої, як потерпілої від зґвалтування. Хоча винятки складають випадки, коли жінка стала ініціатором вступу в статевий зв'язок.

Неповнолітні особи завжди в усі часи потребуватимуть посиленої кримінально-правової охорони у зв'язку з їх неможливістю навіть фізично відбити посягання дорослої особи, оскільки не вистачає сил. У таких випадках неправомірно говорити про віктимність.

На відміну від патологічного, фізіологічний афект передбачає можливість уникнути провокуючої поведінки, тобто потерпіла особа має здатність володіти своєю поведінкою та, в решті решт, може подолати афект.

Водночас ми вважаємо, що якщо кримінальне правопорушення щодо неповнолітньої дитини вчинено також неповнолітнім, то обставини, внаслідок яких було спровоковано поведінку підозрюваного, є такими, що вкрай важливі для встановлення одночасно з чотирьох позицій. По-перше, з метою усунення причин та умов у подальшому скоєння подібних правопорушень у закладах освіти; по-друге, з метою формування внутрішнього переконання судді, що впливатиме на оцінку під час винесення судом конкретного рішення по кримінальному провадженню, наприклад, відповідно до процедури відновного правосуддя; по-третє, як встановлення умови криміногенного соціально-психологічного формування особистості злочинця; по-четверте, віктимність спричиняє шкоду водночас й самому потерпілому.

У цілому, допит малолітнього або неповнолітнього потерпілого – це складний психологічний процес взаємодії того, хто допитує з тим, кого допитують, у межах кримінального процесуального закону з метою збору та дослідження (оцінки, перевірки) доказів.

6. Учасники допиту неповнолітнього потерпілого

Визначаючи місце для проведення допиту неповнолітнього, варто розуміти, що ще до його початку всі особи, які мають бути присутніми на ньому, перебувають у кабінеті разом із дитиною. Але, враховуючи, що частіше у слідчого немає окремого кабінету і під час допиту до приміщення можуть заходити інші слідчі у своїх справах, цінна можливість вибору місця для допиту з такою кількістю учасників у таких умовах, де сторонні не зможуть заважати.

Важливим і той факт, що, відповідно до Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (підрозділ «Свідчення та заяви дітей»), опитування дітей із метою отримання інформації та доказів по справі має бути проведено спеціально навченим фахівцем. Якщо говорити про першого суб'єкта допиту – слідчого (дознавача), без присутності якого неможливий допит, то варто визнати той факт, що в Україні на сьогоднішній день відсутні спеціально навчені слідчі та дізнавачі, які могли б кваліфіковано проводити допит на рівні, що унеможлиблює травматизацію дитини під час занурення в обставини скоєного кримінального правопорушення над нею.

Відповідно до ч. 1 ст. 227 КПК України, «при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря» [82]. Отже, законодавець забезпечує, так би мовити, не лише кількісно, але й різнофахово захист дитини під час проведення будь-якої слідчої (розшукової) дії на етапі досудового розслідування.

Про участь законного представника водночас дещо уточнено в ч. 3 цієї ж статті, де вказано, що «у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор, за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих

слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника» [82].

Це положення є і в Конвенції Ради Європи № 201 про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., СЕТ8 №201) в статті 35 Конвенції «Опитування дитини». У ній вказується, що кожна держава має вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення: можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше» [69].

Цікавим прикладом у цьому питанні є справа «Шаал проти Люксембургу» (Schaal v. Luxembourg, заява № 51773/99 від 18 лютого 2003 року) [166]. В рішенні Європейського суду з прав людини йдеться про те, що в найкращих інтересах дитини батькові було відмовлено в праві на відвідування та необхідність такого втручання повинна бути оцінена з урахуванням обставин, що мали місце на час прийняття рішень. У цьому провадженні заявника звинувачували в насильстві щодо власної дочки. І, відповідно, втручання до отримання результату кримінального провадження було доцільним для захисту прав інших, а саме доньки. Однак, з іншого боку, інтереси дитини вимагали відновлення розвитку сімейних стосунків, коли заходи вже не здавалися необхідними. Так, враховуючи особливі обставини цієї справи, Суд дійшов висновку, що в цьому провадженні відбулося порушення ст. 8 Конвенції «Право на повагу до приватного і сімейного життя».

Звертає увагу те, що «суд неодноразово стверджував, що будь-яке втручання державного органу у право особи на повагу до приватного життя та кореспонденції має здійснюватися відповідно до закону. Цей вираз не лише вимагає дотримання внутрішнього законодавства, а й має відношення до якості цього закону, вимагаючи його сумісності з принципом верховенства права [137, с. 12]

Іншим прикладом є справа «Пановітс проти Кіпру» (Panovits v Cyprus. Заява № 4268/04 від 11 грудня 2008 року) [164].

У своїх міркуваннях Суд повторює висновок про порушення прав заявника на захист на стадії досудового розслідування у зв'язку з тим, що неповнолітнього

допитували без участі опікуна, не надали інформацію про його право на допомогу юридичного представника, а також право зберігати мовчання. В цьому випадку Суд вважав, що показання заявника стали вирішальними для аргументів сторони обвинувачення. Це істотно обмежило перспективи його захисту в суді. Більше того, це порушення не було усунуто під час подальшого провадження. В цій справі Суд дійшов висновку, що ст. 6 «Право на справедливий суд» Конвенції про захист прав та основних свобод людини порушено через використання в суді зізнання заявника, здобутого за обставин, що порушували його права на належну правову процедуру і, отже, непоправно звузили його право на захист.

Цікавою позицією виявляється також позиція Верховного Суду України по справі 711/6180/20 від 15 вересня 2022 року по провадженню № 51-5324 км 21, в якій колегія суддів Першої судової палати касаційного кримінального суду Верховного Суду своєю постановою визнала, що допит малолітнього потерпілого, під час якого був фактично присутній батько, проте щодо нього не було на момент допиту прийнятого процесуального рішення про його залучення в якості законного представника (а така ухвала була прийнята пізніше після допиту малолітнього) не свідчить про порушення вимог процесуального закону, а тому касаційна скарга сторони захисту в цій частині задоволенню не підлягає [161].

Таким чином, відсутність процесуального рішення (на момент допиту) про залучення батька в якості законного представника свого малолітнього сина-потерпілого не є на думку Верховного Суду істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону.

Складність допиту визначається не тільки тим, що в показаннях добросовісної особи, яка допитується, можуть міститися помилки, перекручування і вигадки, які необхідно виявити і врахувати на шляху встановлення об'єктивних обставин кримінального провадження [79, с. 440].

Зрозуміло, що кількість людей, які мають бути присутні під час допиту дитини, може впливати на зниження уваги, відчуття дезорієнтації, бажання виглядати краще, ніж є. З цих міркувань бажане знаходження всіх присутніх (крім того, хто допитує) в суміжній кімнаті за допомогою позавізуального скла. Найбільш доцільне в усіх

випадках проведення відеозапису допиту дитини з тим, щоб під час розслідування або судового розгляду можна було повертатися до окремих показань.

Під час участі законного представника (як правило, це один з батьків) слід підготуватися та попередньо переговорити з ним щодо небажаності впливу на показання дитини. Зрозуміло, що найперша особа, яка може мати вплив, – це законний представник, оскільки він найчастіше знаходиться поруч із дитиною і має можливість активного впливу на неповнолітнього.

Враховуючи, що під час допиту неповнолітнього участь педагога або психолога обов'язкова, ліпше залучати психолога до оцінювання наслідків психотравмування дитини. Водночас уповноваженій особі варто враховувати стадію психотравмування дитини для того, щоб мати додаткову інформацію про можливість вибудовувати відносини з дитиною не лише для психодіагностичних досліджень, а й для виконання завдань кримінального провадження під час проведення, зокрема, допиту.

До того ж треба звернути увагу на Постанову ВС від 22.05.2018 року (справа № 296/4041/16-к, провадження № 51-1778км180). Суд зазначає, що, згідно з частиною 1 статті 226, частиною 8 статті 228, частиною 1 статті 354 КПК, при проведенні слідчої дії з неповнолітнім потерпілим та його допиті в суді участь педагога необов'язкова, якщо процесуальна дія проводиться за участю законного представника [139].

Так, відповідно до вироку місцевого суду, чоловік був засуджений за ч. 2 ст. 185 Кримінального кодексу України (крадіжка). Він був визнаний винуватим у тому, що викрав у неповнолітньої особи телефон. Суд апеляційної інстанції скасував вирок і закрити кримінальне провадження у зв'язку з тим, що не встановлені достатні докази винуватості особи в суді та вичерпані можливості їх отримання. У касаційній скарзі прокурор зазначив, зокрема, що апеляційний суд безпідставно визнав недопустимим доказом протокол впізнання за фотознімками, оскільки закон не містить прямої вказівки на обов'язкову участь педагога чи психолога під час проведення цієї слідчої дії з неповнолітньою особою.

У цьому випадку процедура впізнання за участю потерпілої та її допит у суді першої інстанції проводилися у присутності її матері. Тому зазначені докази не можуть бути визнані недопустимими. Водночас ВС зауважив: хоча апеляційний суд

вказав, що згаданий протокол є недопустимим доказом, але він фактично провів його оцінку в сукупності з іншими доказами [178].

До початку допиту уповноважена особа повинна поспілкуватися із залученими особами на предмет їх ролі в даній слідчій (розшуковій) дії, характеру взаємовідносин не лише з потерпілим, а й з іншими учасниками кримінального провадження.

Як вказано в ст. 227 КПК, «До початку слідчої (розшукової) дії законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі. У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника.

Не зайве в цьому контексті пригадати справу «Шаал проти Люксембургу» (заява № 51771/99 від 18 лютого 2003 року), в якій під час розлучення дружина подала заяву на чоловіка з приводу розпутних дій щодо їх сумісної дитини.

Відповідно в очікуванні рішення по кримінальному провадженню інтереси дитини вимагали зупинити право на відвідування та спілкування. Як зазначив суд, необхідність втручання має оцінюватись у «світлі обставин, що мали місце на час прийняття рішень». Попередня відмова в праві на відвідування може бути виправданою, якщо базується на «вирішальній вимозі, що стосується найкращих інтересів дитини». Таке втручання до отримання результату кримінального провадження було необхідним для захисту прав дитини [166].

Цікавою є точка зору вчених, які вказують на обґрунтовану пропозицію про доповнення КПК України положенням про надання безоплатної правової допомоги неповнолітньому свідку, позбавленому батьківського піклування. Вони зазначають, що надання такої правової допомоги є одним із видів правової діяльності, що полягає у наданні свідку-дитині не лише допомоги під час роз'яснення правових питань, але й участі у слідчих (розшукових) діях [211, с. 376].

7. Налагодження психологічного контакту з малолітнім (неповнолітнім) потерпілим

В КПК України задекларовано завдання кримінального провадження, що полягає в захисті особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охороні прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження (ст. 2 КПК) [82].

Водночас ст. 3 Конституції України визначає доволі високий стандарт та проголошує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [71].

В праві прийнято вести мову про права підозрюваних (обвинувачених), проте, видається, настав час для того, щоб голосно заявити про потерпілих від кримінальних правопорушень.

Наприклад, за даними ООН щодо гендерно зумовлених насильств, «наявні показники свідчать про значне поширення інцидентів насильства в Україні й демонструють тенденцію до їх зростання. 115000 скарг і повідомлень про домашнє насильство було зафіксовано Національною поліцією у 2018 році, у 2019 році їх кількість зросла майже на чверть, а у 2020 році – на 50%. Майже 80% із них було подано жінками; переважна більшість жертв постраждала від повторних випадків насильства з боку своїх колишніх або теперішніх інтимних партнерів. Конфлікт на Сході України загострив проблеми з ГЗН, збільшивши кількість випадків жорстокого насильства. Жінки та дівчата вважають, що піддаються підвищеному ризику СН на пунктах пропуску в'їзду-виїзду та через вищу військову присутність у окремих житлових районах... Постраждалі подають скарги лише в 15% від усіх випадків» [24].

За даними Офісу Генерального прокурора, «станом на ранок 23 жовтня 2022 року більше ніж 1250 дітей постраждали в Україні... а за офіційною інформацією ювенальних прокурорів 430 дітей загинуло та понад 820 отримали поранення різного ступеня тяжкості» [193].

Очевидно, що права особи, яка постраждала від кримінального правопорушення, повинні бути захищеними в першу чергу, особливо якщо ця потерпіла особа – дитина, яка не здатна повною мірою захистити свої права, а в багатьох випадках – навіть заявити про їх порушення.

На нашу думку, реалізація захисту потерпілої дитини повинна здійснюватися ще до початку допиту, на етапі, що передує допиту, коли формуються всі можливі відомості про потерпілу особу. Враховуючи, що завдання допиту дитини полягає у, щонайменше, недопущенні віктимізації, не слід розраховувати на те, що основна частина інформації буде надана допитуючому під час допиту потерпілим. «Лєвова» частина повинна бути отримана ще до початку допиту і пов'язана вона з пошуком тих особливостей, які притаманні дитині. Просто допитати потерпілу дитину без попередньо встановлених орієнтирів – моральний злочин проти потерпілої дитини, оскільки цілком імовірно після його проведення настання депресії в дитини. Отже, кваліфікація допитуючого та розуміння ним підготовчого етапу має вирішальне значення.

На наше переконання, варто внести зміни до КПК щодо можливості опитування психологом малолітньої дитини, в результаті чого буде складено висновок про можливість проведення слідчої (розшукової) дії -допиту. Це пов'язане з необхідністю уникнути невиправданого втручання в психіку малолітнього з метою уникнути зайвої травматизації.

На нашу думку, треба визнати, що кримінальні процесуальні відносини в частині проведення процесуальних дій під час кримінального провадження дітей застарілі. Слід розмежовувати малолітніх та неповнолітніх потерпілих у кримінальному провадженні. Опитування може бути здійснене з метою збору фактичних відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення з урахуванням найкращих інтересів дитини. Водночас, на наш погляд, настав час кардинальних змін, а саме такий час, який спонукає визнати, що на початковому етапі кримінальних процесуальних відносин доречно проводити опитування через кваліфікованого психолога. Тим більше, що останнім часом кількість дітей, які отримали тяжкі психологічні травми, зростає, а першочергові дії вирішальні під час

планування всього спектру СРД органом досудового розслідування. Головною метою такого опитування може бути постулат «не зашкодь», оскільки саме завдяки опитуванню психолога можна визначити стан, при якому дитина може бути допущена до допиту з уповноваженою службовою особою.

Як уже зазначалося, «не є таємницею, що всі діти в своєму розвитку є різними...віковий розвиток дитини складається зі кризових та стабільних відрізків часу. Система та чіткі терміни по-різному встановлюються вченими і залежать, в основному, від того, якої теорії особистості дотримується дослідник. Свою періодизацію розвитку людини представляли, зокрема, З.Фрейд (дотримання психосексуального розвитку), В. Штерн (дотримання біогенетичних закономірностей). Теорію соціального розвитку дитини досліджував Л. Виготський, морального розвитку – Л. Кольберг, інтелектуального розвитку – Ж. Піаже, Д. Брунер. Різні автори по-різному трактують навіть періоду розвитку...Кожна криза розвитку має свою мету та ціль. Кожна криза, так би мовити, має своє обличчя. І, безумовно, кожний такий період має бути пройдено. Якщо це не вдається, то розвиток, в цілому, порушується...дитинка може піддаватися різного роду психосоматичним та нервово-психічним розладам...» [127].

Як бачимо, навантаження на особу, яка буде здійснювати опитування (допит), далеко не просте. Така особа повинна бути підготовлена, передусім, обізнана з віковою періодизацією розвитку дитини.

Психологічно складне опитування дітей дошкільного (від 3 до 6 років) і молодшого шкільного віку (від 6 до 10 років). Як зазначають автори методичних розробок, у цьому напрямі «підготовка та проведення опитування цієї категорії підлітків обов'язково вимагає врахування їх вікових особливостей» [19, с. 22].

Основні особливості цієї групи дітей такі: навіювання (легко піддаються впливу дорослих), схильність до уяви, складність у встановленні причинно-наслідкових зв'язків, неточність у сприйнятті ознак зовнішності дорослих та інші.

У зв'язку з цим слідчому (дізнавачу) необхідно: 1) не вдаватися до ввідних запитань, оскільки якщо запитання неправильно сформульовано, дитина схильна надати хибні показання (для цього віку суперечності в показаннях є нормою, а сама

дитина не завжди може зізнатися, що не зрозуміла запитання); 2) розуміти, що діти мають менший обсяг сприйняття пам'яті (кольорів, відстані тощо); 3) враховувати, що діти не можуть стежити одночасно за кількома темами; 4) пам'ятати, що діти зможуть відповісти лише на прості, зрозумілі їм запитання; 5) дитина не може помітити те, що для дорослого очевидне, вона завжди дивиться на злочинці під іншим кутом; 6) знати, що дитина запам'ятовує лише одну рису, яка викликає в неї емоції; 7) описуючи злочинця, діти можуть пригадати його характерний запах (наприклад, цигарок чи парфуму тощо); 8) під час опису людей діти можуть розповісти про дотик (наприклад, шкіра на руках, як тертка); 9) швидше забувають події, де немає яскравих деталей; 10) при описі місця або особи збільшують розміри.

Головна мета допиту при цьому не може бути націлена виключно на виконання завдань кримінального процесу, слід також намагатися не зашкодити. Оскільки який сенс у допиті потерпілого малолітнього або неповнолітнього, якщо він завдасть непоправного повторного болю? Безумовно, жоден допит повинен бути обмежений станом дитини, а отже, для одночасної успішної реалізації завдань досудового розслідування й нетравмуючого спілкування повинно бути створено умови, що сприятимуть налагодженню психологічного контакту з дитиною.

На наш погляд, відносно потерпілих малолітніх/неповнолітніх варто також вести мову про два рівні взаємодії: непроцесуальної (суб'єктної), що передбачає надання персоніфікованої психологічної допомоги з метою реабілітації, та процесуальної, що полягатиме у взаємодії учасників кримінального провадження між собою.

Під час суб'єктної взаємодії важливою передумовою проведення допиту є так звана «комунікаційна петля переконань», яка полягає у такому:

- установка, з якою спеціаліст вступає в комунікацію з постраждалою особою, відображається в поведінці спеціаліста;
- поведінка спеціаліста викликає «дзеркальну» поведінку постраждалої особи;
- як наслідок: установка спеціаліста підтверджується [46, с. 119].

Умовно кажучи, якщо особа, яка проводить допит, розпочинає його з установкою «навіщо це», «знову проблемна дитина», то така установка не може не відобразитися у поведінці. В свою чергу, потерпіла дитина відповідно реагуватиме на таку поведінку дзеркально. І, як результат, підтвердиться установка: «дійсно, проблемна дитина».

Особі, яка проводить допит, слід також мати на увазі, що будь-яка негативна поведінка потерпілої особи може бути наслідком захисної реакції на безсилля протидіяти протиправній поведінці іншої конкретної людини.

Цікавим і надзвичайно корисним для встановлення такої взаємодії буде розуміння особливостей почуття скорботи у дітей та психологічної травми.

Як вказує О.Л. Туриніна, «поняття “психологічна травма” не має чіткого визначення в сучасній вітчизняній психології. Найбільшого поширення це поняття отримало в рамках теорії посттравматичного стресового розладу наприкінці 80-х років у кризовій психології. Історія поняття травми впливає з ранніх праць З. Фрейда та дофрейдівських робіт Ж.М. Шарко та Ж. Брейєра.

З. Фрейдом створено першу психоаналітичну теорію травми, в якій це явище розглядалося як глибоко вкорінений у несвідомій сфері афект, що справляє патогенний вплив на психіку людини та є підґрунтям невротичних розладів. Джерело травми він вбачав не в зовнішній події, а в самій психіці, у розщепленні Его, до якого приводить травматична тривога, заснована на несвідомих фантазіях» [177, с. 13].

Як зазначає О.Л. Туриніна, посилаючись на працю М.М. Решетнікова, існують види дитячих травм, серед яких у галузі кримінальних процесуальних відносин цікаві насамперед такі: травма “насильства”, що виникає при систематичному жорстокому поводженні з дитиною з боку дорослих, завданні їй тілесних ушкоджень. Травма “насильства” призводить до виникнення психопатії або формування психопатичного асоціального характеру; травма “приниження” або нарцисичні травми — це удари по самолюбству дитини, приниження, зневага, зниження самооцінки, що призводять до порушень “Я-концепції” та виникнення комплексів неповноцінності. Психічні травми приниження, насильства, відкидання, зради відбуваються і в дорослому житті, але, як правило, за “повторним” дитячим сценарієм. Доросла людина відтворює дитячі

травми, потрапляючи у травматичні ситуації з тими емоційними реакціями, патернами поведінки та переживаннями, що й у дитинстві [177].

Як зазначають норвезькі вчені, скорбота і почуття втрати – це багатогранний феномен із широким спектром реакцій та емоцій, що є нормальними. Скорбота як процес містить безліч індивідуальних варіацій у формі різних видів та ступенів реакцій, від помірної до сильної, а також різноманітні способи вираження [205].

Вони акцентують увагу на тому, що скорботі потрібен час. Скорбота як процес має різні точки початку, різну тривалість та шляхи розвитку. Розуміння часових меж скорботи не обов'язково досягає найвищої точки на самому початку процесу, а далі відбувається стабільне поліпшення. Деякі діти відчують часткове або значне погіршення через деякий час. Багато хто відзначає зміни в інтенсивності почуття скорботи. Вона, являє собою не лінійний процес, а явище періодичного характеру. У школярів, наприклад, почуття горя може змінюватися в міру дорослішання й посилюється в ті періоди, коли дитина переходить на інший рівень розуміння того, що відбувається.

На прикладі дітей, які втратили близьких, спробуємо практично наблизитися до реалізації поставленої мети – розуміння важливості налагодження психологічного контакту з урахуванням конкретної ситуації. Важливо розрізняти *внутрішні* і *зовнішні* зміни у дітей. Внутрішні зміни стосуються прагнення дитини зрозуміти цінність втрати та встановити стабільне ставлення на рівні почуттів до втраченої близької особи. Зовнішні зміни стосуються конкретного повсякденного життя дитини, її здатності дотримуватися звичайного графіка, відвідувати школу і проводити свій вільний час. Зміни, як внутрішні, так і зовнішні, можуть бути як у кращий, так і у гірший бік, але вони не завжди пов'язані між собою. Це означає, що дитина може добре вчитися в школі, але мати великі проблеми в царині своїх почуттів.

Перед початком допиту особа, яка буде допитувати, повинна встановити всі ці фактори різними доступними для неї шляхами, в тому числі, за допомогою соціальних мереж, оскільки останнє є доволі простим інструментом в користуванні. Варто розуміти, що дитина, яка переживає почуття скорботи, витрачає дуже багато енергії, тож вичерпує всі енергетичні ресурси.

Правильне розуміння дитячого почуття в конкретний період втрати впливає на те, як ми зможемо їй допомогти. На етапі досудового розслідування, а саме під час безпосередньо допиту, ми вже не ставимо метою не зашкодити, ми повинні встановити нову мету – допомогти. Не зашкодити важливо на попередньому етапі, до встановлення, так би мовити, можливості допитати дитину. На наше переконання, передувати допиту саме малолітньої особи має опитування психологом на предмет можливості провести допит. І лише після отриманого письмового дозволу психолога за результатами опитування, можливе проведення допиту. Настав час визнати, що в світі почуттів слідчий (дізнавач) - не є кращий фахівець, ніж психолог, отже, допит потерпілих малолітніх дітей потрібно проводити виключно після наданого (зробленого) психологом висновку.

Отже, виокремлення малолітніх серед кола дітей віком до 18 років може бути вдалою спробою посилити увагу до поставлених питань саме їх захисту.

Як вказують учені, «дитячі сльози швидко з'являються й швидко висихають». Тож ми, ті, хто допомагають, часом не беремо на себе ініціативи у розмові з дитиною, не бажаючи знову викликати в неї почуття горя. Важливо донести до близьких, що замовчування горя не полегшує ситуацію. Тому не треба уникати розмов про втрату або приховувати свої почуття, щоб не налякати дитину. Краще пояснювати свої почуття, виражати їх. У складних життєвих ситуаціях і під час кризи почуття горя не полишає дитину, незважаючи на те, що вона здатна брати участь у повсякденному житті. Підтримка людини, що втратила близького, потребує мужності та напруження всіх ваших почуттів і сил, проте є реальною задачею. Кожен може допомогти дитині, яка долає труднощі [61].

Як зазначає О.І. Туриніна, посилаючись на В.С. Мухіну, формування групи осіб для роботи з надання допомоги дітям і дорослим, які пережили травматичні події, повинно вестися з урахуванням низки умов: 1. Усі члени групи повинні бути професіоналами в галузі вікової психології й психології поведінки людини в надзвичайних ситуаціях як у теорії, так і на практиці. У ситуації, коли жертва переживає травмуючі події, робота психолога повинна вестися на основі знань психічних особливостей і можливостей кожного віку. Знання закономірностей

розвитку психіки, її вікових особливостей і її потенціалу — підстава для початку роботи з надання психологічної допомоги. Наявність досвіду роботи з людьми різного віку (від дітей до людей похилого віку) принципово значуща в цій ситуації; 2. Учасники групи обов'язково мають бути емпатійними людьми. Робота з людьми, які пережили трагедію і перебувають у шоковому стані, пережили горе втрати, вимагає, крім професійних якостей, простого людського співпереживання. Емпатія — основна умова для встановлення контакту з людиною, яка пережила трагедію, і для виведення її зі стану травматичного і посттравматичного стресу; 3. Члени групи обов'язково повинні бути як фізично, так і психічно витривалі. Графік роботи й навантаження в екстремальних ситуаціях не нормуються. Важливо, щоб усі члени групи вміли утримувати себе у психічній та фізичній нормі. Уміння регулювати власні фізичні та психічні стани для психологів, які працюють у надзвичайних ситуаціях, особливо важливе: всупереч надзвичайним обставинам психолог повинен залишатися здатним надавати допомогу прямим жертвам і жертвам подальшої хвилі надзвичайної ситуації; 4. Мотивація участі у психологічній допомозі повинна бути виключно професійною. Мотив — допомоги людям, які пережили надзвичайну ситуацію і горе втрати — природний мотив, властивий нормальній соціалізованій і моральній людині. Професіонал повинен усвідомлювати, що під час надання допомоги він буде діяти у складній ситуації, часто непередбачуваній. Професіонал має бути психологічно включений в ситуацію експрес-допомоги. Думки і почуття психолога повинні бути зосереджені на людях, яким надається допомога, на їх проблемах і станах. Власні амбіції як професійні, так і іншого роду під час роботи з жертвами надзвичайних ситуацій не повинні замінювати виконання взятих на себе зобов'язань. Домагання, що знаходяться за межами надання допомоги жертвам, повинні бути подавлені [177].

Співчуття. Мова йде про те, що допитуючому не слід забувати про те, що особа може почуватися самотньо та покинуто. Крім цього, уміння говорити мовою особи, його занять чи звичок може сприяти тому, що особа почне ставитися до допитуючого з повагою, прагнучиме завести дружбу. Якщо різниця у віці суттєва, то ставлення до дитини може бути батьківським, співчутливим.

Лестоці. Всі люди піддаються лестошам, але лише щирим. Можна знайти у дитини щось таке, що буде вражати. Це може бути гра у шахи, будь-яке цікаве заняття. При цьому важливий перехід від приємної розмови до основного допиту. Межа переходу не повинна відчуватися.

Для виконання завдань допиту особі, яка буде його проводити, допоможе зрозуміти ситуацію з дитиною так звана модель дуального або подвійного (психологічного) процесу [215], вона розділяє одночасно два психологічних процеси у прояві почуття скорботи. З одного боку, дитина відчуває почуття втрати, концентрується на втраті та пов'язаному з нею кримінальному правопорушенні. З іншого боку, дитина зорієнтована на відновлення, що зосереджується на наслідках і проблемах у відновленні нового повноцінного повсякденного життя. Обидва психологічні процеси мають значення для подолання почуття спустошення та втрати.

Під час прояву процесу, що орієнтується на переживання втрати, дитина концентрується на запитаннях: «Чому це сталося?», «Чому саме я?». Якщо кримінальне правопорушення пов'язане зі смертю близької людини, діти можуть часто згадувати про нього, говорити про це. Інколи переносити втрату допомагає відвідування могили, місця загибелі, перегляд фотографій, слухання музики (що нагадує померлого).

Водночас другий паралельний процес повністю зорієнтовано на відновлення. Часто для дітей таким зануренням є відвідування школи, різних спортивних секцій, малювання. Цей процес здатен певною мірою допомогти потерпілій дитині полегшити її біль.

Ключове в цих двох паралельних процесах переключення між двома протилежними процесами моделі. Іншими словами, нормально не лише сумувати, а й радіти звичайним речам, природі, друзям тощо. В цілому, ці два процеси однієї моделі необхідні для правильного подолання кризи. Обидва види проявів можуть мати місце і під час допиту, до чого треба бути готовим.

Інше питання стосується заспокоєння дитини в частині конфіденційності поданої нею під час допиту інформації. Як відомо, ст. 32 Конституції України передбачає, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя,

крім випадків, передбачених Конституцією України. Водночас після 24 лютого 2022 року питання дотримання конфіденційності під час висвітлення злочинів сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, не вирішене. Інформація про СНПК часто оприлюднюється у відкритих джерелах, що, в свою чергу, призводить до стигматизації серед потерпілих, особливо якщо відкриті відомості спричинили те, що потерпілу дитину або рідних прямо чи опосередковано впізнали в соціумі.

Зрозумілий той факт, що кожний слідчий намагається підтримати потерпілих дітей, проте бути такою запорукою ще до початку допиту іноді стає вкрай важко. На початку допиту важливо роз'яснити, що інформація, яка буде отримана від дитини, не підлягає розголошенню. Слід акцентувати увагу дитини на тому, що принцип конфіденційності в частині збереження інформації про розслідування самими дітьми, поширюються на підлітків від 16 років, оскільки саме в цей вік дитина починає нести повну кримінальну відповідальність. Отже, дитина має право розповідати про свої враження і почуття після допиту батькам. Тож фактично вона є винятком з принципу конфіденційності та недопустимості розголошення даних досудового розслідування.

Зазвичай, коли дитина потрапляє до територіального підрозділу поліції чи суду, вона позбавляється дому, оскільки стає підпорядкованого режиму державної установи. Отже, відбувається депривація дому [130, с. 137].

Термін «депривація» (від лат. *deprivatio* – втрата, позбавлення) означає сенсорну недостатність або недозавантаження системи аналізаторів, що проявляються в особи в умовах ізоляції або при порушенні роботи основних органів чуття; йдеться про втрату чогось такого, що необхідно індивіду для задоволення певних важливих потреб [32].

«Як антипод депривації власного дому до завдань допиту дитини під час розслідування чи судового розгляду можна віднести створення «дому» в своїх стінах, але такого дому, в якому дитина відчувала би себе захищеною. Створення оптимальних умов по типу «зеленої кімнати» в приміщеннях органів досудового розслідування чи суду повертатиме дитині відчуття втраченого дома, оскільки нерідко дитина, в умовах комуналок та важких відносин в родині, хоча й має дах над головою, все ж таки буває самотньою та позбавленою домівки» [130, с. 167].

В своїх працях дійшли такого висновку: хоча до завдань кримінального процесу не може входити лікування дитини, яка постраждала від кримінального правопорушення, проте створення кращих умов для дитини під час допиту та терапевтичний ефект від спілкування – це більш ніж реальні речі.

На сам допит значно впливає не лише облаштовані умови проведення а й те, як встановлюється безпосередній контакт.

Ініціатива має бути на стороні слідчого або іншої уповноваженої на те особи. Часто забувають про важливість проявів, включаючи рукостискання. Перший контакт може створити атмосферу довіри або, навпаки, викликати або підвищити недовіру і, тим самим, збільшувати стрес і напругу дитини / допитуваної людини.

Звернення до потерпілого повинно бути теплим, але водночас на *Ви*.

Наприклад, у Чехії рекомендується звертатися на *Ви* до дітей у віці від закінчення початкової школи, що є традиційним у школах та в суспільстві. Автоматичне звернення на *Ти* або висловлення з боку допитуючої особи «Буду звертатися до тебе на *Ти* погоджуєшся?», підлітки часто правильно сприймають як неповагу. Навіть маленькі діти сприймають своє зменшувальне ім'я, висловлене чужою людиною, як дивне та невідповідне, і це посилює хвилювання дитини [209].

Слідчий повинен знати, як модуляція його словесного та невербального вираження впливає на інших, і практикувати різні варіанти. Гарний контакт можна встановити чи зіпсувати позою, жестами, зоровим контактом, частотою дихання, гучністю, швидкістю або мелодикою голосу. Водночас необхідно контролювати ті ж самі компоненти мовлення й у допитуваної дитини/людини.

Якщо словесне вираження суперечить невербальним компонентам, зазвичай це означає, що у людини знову зростає напруга та рівень стресу, що негативно впливає на здатність висловлюватися. Фамільярність, підкреслена «дружність» чи «кристалічна доброта» слідчого не сприяють створенню гарного контакту, навпаки, радше посилюють тривогу та пильність у маленьких дітей.

Якщо спробувати підсумувати внутрішні фактори, що впливають на якість допиту, то, передусім, - це сама дитина та її поточний психічний стан. В умовах,

дружніх - до дитини, слідчий приділяє особливу увагу створенню атмосфери довіри та безпеки, яка знижує будь-яке хвилювання.

До дітей важливо ставитися з розумінням того, що в них нижча концентрація уваги, їх потрібно постійно заохочувати (змушувати говорити у формі команди категорично забороняється).

Водночас неповнолітні дуже часто потребують рухового (моторичного) розслаблення, тому добре поважати це і не коментувати негативно не тільки різні розтягування та рухи, але й можливе пересування по кімнаті. (Причому поведінку реєструємо і стежимо, чи змінюється вона в ході допиту під час обговорення деяких тем – важливо помічати як незвичайний спокій дитини, до паралізованості, так і підвищення збудження).

Завжди необхідно пам'ятати, що рівень розвитку дитини не мусить бути збалансованим в окремих складових, і рівень фізичного, психічного та соціального розвитку у однієї дитини може істотно відрізнятись.

Рівню розвитку (тобто не завжди хронологічному віку) дитини відповідає і рівень його сприйняття, здатність запам'ятовувати, здатність до відтворення та спонтанність переживань і поведінки, а також здатність зосередити свою увагу, а також схильність до навіювання.

За даними проведеного нами дослідження, доцільно виділити фактори, що впливають на допит потерпілого малолітнього або неповнолітнього зовнішньо.

До зовнішніх факторів належить сама особистість слідчого (дізнавача), що має прояв, насамперед, у знаннях, досвіді та вміннях, в його рівні емпатії і, не в останню чергу, професіоналізм - з точки зору усвідомлення свого поточного стану та ставлення до вчиненого діяння.

Другим елементом зовнішніх факторів є навколишнє середовище. До факторів середовища в основному включають:

- присутність одного з батьків на допиті з дитиною (це зазвичай впливає на емоційний настрій дитини);
- конкретний час для зустрічі (впливає на втому, концентрацію уваги);

- обладнання кімнати (не тільки обладнання, але і дизайн кімнати, іграшки, наявні в спеціальних приміщеннях для допиту; достатня кількість стимулюючих елементів, іграшок, щоб полегшити утримування уваги дитини);

- наявність води та паперових носовичків. В цьому випадку вода необхідна, оскільки під час розповіді про неприємні пережиті події часто висихає в роті;

- час допиту. Контролювати тривалість допиту особливо важливо для дітей молодшого віку (але не тільки для них). Варто пам'ятати про фізіологічні потреби, оскільки деякі діти наважуються самостійно попроситися в туалет, хоча на початку допиту слідчий їм про це скаже. З іншого боку, надто швидкий допит, як правило, інколи є недостатнім для отримання повноцінної інформації;

- кількість людей під час допиту. Велика кількість дорослих людей в кімнаті з дитиною, як правило, викликає підвищення рівня стресу в дитини, і в такий спосіб негативно впливає на її показання;

- присутність батьків під час допиту дитини завжди є великим ускладненням. Якщо, наприклад, матір почує розповідь дитини та заплаче, то дитина реагує на плач так, що починає звинувачувати себе в усьому. Наприклад, законодавство України не дозволяє реалізовувати допит без присутності законного представника (наприклад, одного з батьків), а законодавство ряду інших країн (наприклад, Чехії) категоричне в цьому питанні. Як зазначено в методичних рекомендаціях, «необхідно вміти організувати допит так, щоб дитина давала свідчення без присутності батьків (або інших своїх вихователів) - одна з основних необхідних навичок особи, яка проводить допит» [209];

- розміщення окремих учасників в кімнаті, де відбуватиметься допит. Особі, яку будуть допитувати, необхідно показати місце (направити її туди), яке добре знімається й охоплюється камерою (в спеціальній кімнаті для допиту камери зазвичай стабільно забудовані, тому слідчий знає, де найкраще місце), а допитуваний має сісти так, щоб йому більше не довелося переміщатися, наприклад, під час маніпуляцій із демонстраційними засобами. Тож оптимально, коли учасники сидять біля столу (який є необхідним не тільки для використання демонстраційних засобів, а й для інших дій,

таких як малювання дитини, яке більшість дітей заспокоює) так, що між ними знаходиться кут столу; тобто тоді стіл не є перешкодою чи бар'єром.

- розкладені матеріали кримінального провадження не повинні заважати спілкуванню, не можна їх передивлятися, гортати, слід бути готовим до процесу допиту заздалегідь, оскільки в іншому випадку – у допитуваного може проявитися невпевненість або навіть відчуття того, що до нього формально ставляться;

- використання комп'ютера в присутності допитуваної особи також може бути відволікаючим фактором. Ручні записи (за умови, що одночасно слідчий може утримувати контакт із дитиною) не настільки заважають проведенню допиту.

Разом з тим, всі реакції завжди індивідуальні, часто ми можемо зустрітися і з парадоксальними реакціями чи поведінкою. Наприклад, сміх у ситуації, коли ми очікуємо прояви страху, плачу чи іншої форми тривоги та напруги. Ось чому використання демонстраційних засобів у контексті допиту може бути не лише доповненням вербального прояву, але й надати принципову інформацію - завжди в порівнянні з проявами дитини, у якої під час допиту не використовували демонстраційні засоби.

Кожний випадок із допитом дитини є унікальним, проте, видається, є типові помилки в комунікації.

Перша помилка – помилка першого враження. Про це зазначають і ювенальні слідчі Чехії. Помилка першого враження досить поширена. Наше перше враження впливає на подальшу роботу з дитиною, зокрема, її негативізм, зовнішність. Усі ми схильні до особистої типології – наприклад «ця не скаже правди», «це буде невихована дитина» і т.п. Якщо ми покладаватимемося на перше враження, то можемо пропустити важливу інформацію в проявах дитини, з якою ми працюємо, тому необхідно уникати першопланових оцінок [209].

Друга помилка – помилка в емоційних висловлюваннях. Будь-який вияв емоцій дитини (плач, крик, вперта тиша) повинен викликати професійну реакцію, тобто таку, щоб дитина заспокоювалася. Наприклад, «тобі було дуже важко», «все гаразд, всіх би переповнювали емоції у такій ситуації», а вирази: «бідне дитя», «заспокойся, нічого

страшного», «все могло бути гірше» є антиподами правильної реакції. Під час останніх коментарів неприпустимі обійми, цілунки.

Водночас допитуючий повинен звернути увагу на чіткість своєї артикуляції (стрес завжди погіршує артикуляцію) та зрозумілість мовлення, постійно переконуватись у тому, що дитина насправді його розуміє.

Третя помилка – помилка лексики або помилка через приниження себе. Неадекватна лексика, розпливчасті для дитини вирази, загальні вирази, типу «нормальний», зазвичай блокують спонтанність дитячих проявів. Допитуючий не повинен себе принижувати, уникати непристойних розмов і богохульства. Дитина має схильність поважати поліцейських, отже, використання подібних розмов може спровокувати грубе ставлення до офіцера.

Четверта помилка – помилка уваги. Дитина ніколи не повинна відчувати, що з боку слідчого йдеться про просто цікавість, але завжди відчувати, що вона є центром уваги слідчого. Раніше ми зазначали про запровадження нової засади кримінального провадження – дитиноцентризм [128; 131].

П'ята помилка – помилка некоректно поставлених запитань. Вона полягає у використанні закритих і навідних питань, а також питань неясних. До категорії неясних відносять подвійні запитання, наприклад: «було це так чи ні?», «і діти, і дорослі не знають, як відповісти». Питання, що починаються зі слова „чому?“ , недоречні. Відповіді на них часто просто немає.

Іншою проблемою неясних запитань є запитання, що ставлять під сумнів слова дитини «Ну, мабуть, це було не так. Це було інакше». Такими висловами ми здатні повністю зупинити розповідь дитини. Свої сумніви ми можемо сформулювати й іншим способом, зберігаючи довіру дитини – наприклад: «я не зовсім розумію, як це було», «можеш мені розповісти ще раз?» та т.п.

Шоста помилка – поспіх. Зрозуміло, що кожний слідчий бажає зекономити час, але це не означає, що варто економити за рахунок допиту. Допит повинен мати мету та план, його треба контролювати. Врешті-решт, зміст засади розумності строків також націлений на правильне тлумачення та здоровий глузд під час процесу допиту, оскільки ця слідча (розшукова) дія є однією частинкою всієї системи досудового

розслідування. Тож вимогу розумного строку, що полягає в об'єктивно необхідному проміжку часу для виконання процесуальної дії треба виконувати і в даному випадку.

Сьома помилка пов'язана з гарантуванням почуття безпеки самовираження дитини. Молодші діти краще висловлюють свої думки за допомогою ігор та малювання, ніж під час допиту. Поведінка та способи вираження частіше дають більш важливу інформацію про побут дитини, ніж у разі вираження вербальним шляхом. Почуття безпеки самовираження можна здобути шляхом невимушеної бесіди про те, як пройшов день, або про іншу дитину з використанням узагальнення, а також за допомогою літератури, малювання.

Вищевикладені положення тісно пов'язані з правами дитини, що проголошені в ст. 13 Конвенції ООН про права дитини, а саме: «Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини» [64].

Із загальної кількості випадків суїцидальних смертей близько 10% скоєні дітьми. Дуже важливо, щоб дорослі розуміли: «абсолютно всі підлітки входять до групи ризику щодо спроб самогубства». Таку думку оприлюднила Олена Вроно - сімейний психотерапевт. Вона акцентує увагу на тому, що протягом життя людини є два вікових періоди, коли суїцидальна активність різко зростає. Це підлітковий і похилий вік [78].

Л. Шевчук та Л. Федоришина, погоджуючись із точкою зору О. Вроно зазначають, що «ці обидва періоди пов'язані як з фізіологічною перебудовою, так і з деформаціями в соціалізаційних процесах, що обумовлює психологічні ускладнення в розвитку особистості, котрі ведуть до формування суїцидальної поведінки» [189]. Отже, під час підготовки до допиту допитуючому вкрай необхідно встановити настрій дитини, її психологічний стан, а у випадку, якщо буде сформована доказова інформація про невтішний стан дитини, треба бути готовим до співпраці з психологом.

Серед мотивів суїцидальної поведінки дітей вчені виділяють: переживання образи, самотності, відчужуваності, реальна або уявна втрата батьківської любові, переживання, пов'язані і смертю одного з батьків; почуття провини, сорому, образи, невдоволеність собою; страх перед ганьбою, приниженням, глузуванням; почуття помсти, погроз, шантажу; бажання привернути до себе увагу, викликати жаль, співчуття [189, с. 112].

Можна констатувати, що під час обґрунтування будь-яких психологічних процесів особистість виступає як єдина сукупність внутрішніх умов, через яких мають прояв зовнішні впливи. Крім того, фундаментальною умовою під час аналізу умов життя конкретної потерпілої дитини є те, що варто розібратися із загальними питаннями, тобто мати на увазі, так би мовити, передумови, тобто історію його власного розвитку та виховання. Соціально-психологічна характеристика особи потерпілого включає особливе (індивідуальні риси виховання) та одиничне (особливості мікросередовища). Єдність та багатоманітність особи потерпілої виявляють свій прояв не через слова, а лише через певні дії, відносини. Саме тому важливе виявлення характеристики потерпілої дитини шляхом дослідження не лише найближчого оточення, а й кола тих, хто внаслідок соціальних передумов, знаходиться поруч та може впливати на дії потерпілої особи.

Під час підготовки до допиту потерпілої дитини важливо врахувати її ідеологію, тобто принципи, на підставі яких вона здійснює оцінку дій інших. Буває, що хибне почуття товариства призводить до болючих наслідків, зокрема маніпулювання потерпілим.

Сутність потерпілої особи та її особливості доцільно прояснити лише під час розгляду в органічній єдності соціального та психологічного аспектів.

Найбільш чітко мають прояв під час допиту вікові психологічні особливості дитини, про які ми зазначали раніше. Наприклад, «як відомо, до 12 років відбувається фіксування в собі внутрішньої побудови дій та зовнішньої поведінки дорослих, які оточують. Умовно кажучи, як чинять дорослі, так і робить неповнолітній... Знання цих періодів та їх поступовий перехід важливий для нас, а, можливо, буде визначальним під час розслідування кримінальних правопорушень щодо потерпілих

неповнолітніх. Як стверджують, під час прискіпливої уваги до «дрібниць» кримінального провадження для слідчого відкриваються абсолютно по-іншому всі відносини та фактичні дані. Адже відоме прислів'я про те, що той, хто перемагає в дрібницях, - переможець і у великих випадках, а той, хто програє в дрібницях, програє і у великих справах. Врешті - решт, у кримінальних провадженнях щодо дітей дрібниць не буває [127, с. 86].

9. Тактичні прийоми проведення допиту неповнолітнього потерпілого

В Україні за перші 4 місяці 2021 року, ще далеко до початку воєнного стану, щодо дітей скоєно 1280 злочинів. Заступник голови Національної поліції, серед іншого, поінформував про практику застосування “зелених кімнат” Такі кімнати призначені для роботи з дітьми, які постраждали внаслідок злочину чи стали свідками сексуального насильства або експлуатації, інших злочинів, або такими, які підозрюються в скоєнні злочинів, за допомогою спеціальних методик, дружніх до дитини. За його словами, цих кімнат в Україні вже налічується 47 [178].

Проблеми реабілітації дітей-жертв, особливо відносно яких було скоєно насильство, переплітаються з питаннями самосвідомості та їх розвитку безпосередньо після акту кримінального правопорушення. Безумовно, дитина, яка зазнала сильного стресу, не може одразу повернутися в нормальний стан. А в більшості випадків вони здатні завдати самі собі непоправної шкоди вже після скоєного щодо них злочину.

Будь-яке насильство над дітьми є складною проблемою, що зумовлює наявність поетапного вирішення питань надання допомоги жертвам. Перший етап фокусується на допомозі психолога та його підтримці (саме тому ми пропонували, щоб на даному етапі опитування здійснював психолог). Другий етап задіює таких фахівців, як юристи, педагоги, психотерапевти, наркологи та інші. Така робота вимагає не лише часу та творчості, але й максимального використання можливостей спеціально облаштованого середовища. Саме з цією метою створюються «зелені кімнати», що є

місцем зосередження дітей. Допомога психолога в таких облаштованих приміщеннях визначальна.

Складність роботи стає очевидною, коли знайомишся з вироками суду. Наприклад, вироком 10 листопада 2022 року Народицького районного суду Житомирської області підсудний був визнаний винним у вчиненні злочинів, передбачених частиною 1 статті 155, частиною 1 статті 156, частиною 1 статті 156-1 КК України. йому призначили покарання у вигляді позбавлення волі на строк 2 роки, приєднавши за правилами частини 3 статті 70 КК України до основного покарання додаткове у виді позбавлення права обіймати посади в закладах позашкільної, дошкільної та шкільної освіти строком 3 роки.

Він обвинувачувався в тому, що в січні 2022 року по 09 травня 2022 року, використовуючи міжнародну комп'ютерну мережу Інтернет, для задоволення власної статевої пристрасті, вів із неповнолітньою потерпілою розмови (переписку) на відверті сексуальні теми, в ході яких шляхом прохань, обіцянок та погроз просив, щоб остання виготовила та надала йому власні фотознімки інтимного характеру, а також неодноразово пропонував їй здійснити особисті інтимні зустрічі. Внаслідок вищезазначених протиправних дій неповнолітня, піддаючись проханням, впливу та погрозам останнього виготовляла та в соціальній мережі «Instagram» пересилала йому власні відверті фотознімки, на яких були зображені її оголені статеві органи. Крім цього, після неодноразових пропозицій здійснити особисті інтимні зустрічі з метою вчинення з нею дій сексуального характеру та розпусних дій, неповнолітня потерпіла давала свою згоду на подібні зустрічі в обумовленому місці. Тобто після такої пропозиції ним вчинялися дії, спрямовані на те, щоб така зустріч відбулася. Після пропозиції зустрічі, перебуваючи в будинку за місцем свого проживання, він неодноразово вчиняв щодо неї розпусні дії та дії сексуального характеру, пов'язані з оральним проникненням, із використанням геніталій. Так, в один із днів в січні 2022 року близько 15 години обвинувачений зустрівся з неповнолітньою та запросив останню до свого житлового будинку, де вчинив дії, спрямовані на розбещення цієї неповнолітньої шляхом задоволення власної статевої пристрасті. При цьому він розумів, що має намір на вчинення дій сексуального характеру, які здатні викликати

моральне розбещення останньої, порушити її нормальний фізичний, психічний і соціальний розвиток, діючи відкрито, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачаючи його суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, знаходячись поруч із неповнолітньою потерпілою, вчинив щодо неї розпусні дії сексуального характеру, а саме приспустив з останньої штани і припідняв кофту, та руками торкався через білизну її статевих органів, одночасно припустив свої штани, труси, і оголив свій статевий орган, та таким способом задовольняв свою статеву пристрасть та збуджував у неповнолітньої статевий інстинкт [20].

Ми неодноразово зазначали в роботі про те, що умови спілкування з дитиною повинні бути такими, щоб неповнолітній не відчував ані страху, ані будь-якого хвилювання, щоб умови були «дружніми».

В п. 64 Керівних принципів щодо правосуддя, дружнього до дітей, передбачено, що під час опитування дітей всі зусилля мають бути направлені на те, щоб діти надавали свідчення у найбільш сприятливому оточенні та за найсприятливіших умов, з урахуванням віку, зрілості та рівня розуміння, а також будь-яких труднощів, які вони можуть мати.

У зв'язку з цим, виділено 2 етапи підготовки роботи з неповнолітніми у «зелених кімнатах». Перший етап – оцінка ситуації. Крім внутрішньої розумової діяльності особи, що проводить розслідування, до цього етапу входить узагальнення та аналіз інформації про обставини, за яких дитина стала потерпілою (конкретні обставини події, можливі причини злочину, характер наслідків злочину та необхідність надання дитині конкретного виду допомоги, наявна інформація щодо особи дитини тощо). Розумова діяльність особи, яка здійснює оцінювання ситуації, є ключовою на цьому етапі, оскільки відбувається зіпівставлення всіх фактів, що передували скоєнню кримінального правопорушення, з конкретними обставинами кримінального правопорушення.

Другий етап – створення, так би мовити, «психологічного портрета» потерпілої дитини. На даному етапі уповноважений орган виявляє, збирає, накопичує, узагальнює та аналізує інформацію, що характеризує дитину. Наведено складові соціальної характеристики жертви: вік, стать, умови проживання, характеристика

сім'ї, коло оточення, з яким дитина постійно перебуває та підтримує дружні стосунки; коло дорослих осіб, з якими в дитини склалися довірливі відносини; авторитетні особи для потерпілої; коло інтересів; відомості про психологічні особливості дитини; стан психічного та фізичного здоров'я; відомості, що характеризують особисте ставлення дитини до сім'ї, правоохоронних органів тощо. Цей етап може відбуватися при спілкуванні працівника у «зеленій кімнаті» або безпосередньо після такої роботи [19, с. 13].

На нашу думку, дуже важливо попередньо, ще до спілкування з дитиною, встановити ряд обставин, що її характеризують, оскільки така підготовленість може мати вирішальне значення під час налагодження контакту з дитиною, зекономить час.

На користь цієї тези може свідчити постанова Верховного Суду України № 753/13113/18 від 17 січня 2023 року, в якій у п. 82 Суд вказує, що «відеозапис інтерв'ю з дитиною показує, що на встановлення контакту з дитиною психолог витратила менше 1 хвилини, не представилася дитині і не пояснила, для чого вона хоче з нею поговорити. Внаслідок цього дитина на 6 хвилині висловила чітке бажання припинити розмову, оскільки психолог «погано вередує» і «не подобається», і така відмова розмовляти, що переходила навіть в плач дитини, повторювалась кілька разів протягом опитування» [153].

Прискіпливе ставлення слідчого (дознавача) до вивчення особи потерпілого може включати такі складові: 1) біографічні, демографічні (стать, вік, дані про батьків, контакти тощо); 2) соматичні (наявність будь-яких захворювань, їх вид та стадія); 3) психологічні (досвід, можливі індивідуальні особливості психічних процесів); 4) соціальні (будь-які відомості про соціальну роль потерпілої особи, зв'язки потерпілого у докримінальній, кримінальній та післякримінальній ситуаціях); 5) фізичні; 6) супутні кримінальному правопорушенню (відомості про одяг, особисті речі, що були у потерпілого під час скоєння діяння).

Як зазначають вчені, для побудови якісної, екологічної комунікації з постраждалою особою, просування в «площині відносин», спеціаліст має використовувати навички активного слухання. До основних елементів навичок активного слухання можна віднести: відкриті запитання (передбачає розгорнуту

розповідь, з відкритого запитання прийнято розпочинати), закриті запитання (передбачає запитання з вибором відповіді: «так» чи «ні»), перефраз (перефразування інформації для її уточнення), ключові слова (поставка запитань із використанням слів потерпілої особи), резюмування (короткий переказ того, що розповіла потерпіла особа) [46, с. 120].

Безпосередньо до структури бесіди з неповнолітнім потерпілим належать такі етапи: вступний, встановлення контакту (адаптація), орієнтування на допит, вільна розповідь про переживання, докладне пряме обговорення основної теми бесіди, завершальний. На нашу думку, межі між етапами повинні бути, так би мовити, розмитими, не різкими, а завершальний етап повинен характеризуватися вдячністю та порозумінням, викликати полегшення в потерпілої дитини.

Подія, що травмувала неповнолітнього потерпілого, страхи та обставини, про які він не може чи боїться розповісти в бесіді, можуть мати прояв у грі. Тому для діагностики виду та обставин, (наприклад, спричиненого насильства) може бути використана методика, яку в Україні називають «Ляльковий театр», а за кордоном, зокрема, в Чехії – методикою діагностики сексуального насильства із застосуванням анатомічних ляльок оголених людей: чоловіків, жінок, хлопчиків, дівчаток зі статевими ознаками.

На наш погляд, дана методика цікава уникненню тактичного ризику або його мінімізації. Так, в своїй роботі В. Гірук, посилаючись на праці Князькова А.С., визначає тактичний ризик як зумовлену дефіцитом інформації поведінку слідчого, який обирає відповідний тактико-криміналістичний засіб та бачить найбільшу його ефективність в найменшому негативному результаті впливу...Разом з тим, автор робить висновок, що під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів застосовувати тактичний ризик слід виключно у крайніх випадках, оскільки діти можуть поводити себе не прогнозовано, спонтанно і схильні до фантазування. У випадку можливого протиріччя в показаннях малолітніх потерпілих застосування тактичного ризику під час допиту недоцільне і слідчий повинен відмовитися від його використання. [25, с. 324].

На нашу думку, така позиція має всі автора заслуговує на підтримку.

Анатомічних ляльок почали використовувати у США, а згодом, у 1980-х роках, у Великобританії та інших місцях як допоміжний засіб при розслідуванні злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством.

За допомогою анатомічних ляльок не тільки дітям, але й іншим людям із проблемами у спілкуванні (розумово відсталі люди, люди з порушеннями мовлення та сенсорних відчуттів, люди з психічними проблемами в найширшому розумінні, в тому числі травмовані особи) було простіше говорити про те, що з ними сталося, описувати, що саме аб'юзер із ними зробив. Крім того, використання таких ляльок часто допомагало поступово перейти до наступного психотерапевтичного процесу. Про терапевтичний ефект під час опитування (допиту) нами неодноразово було зазначено в статтях [125-127].

Адже, в Чехії з 1995 року в Дитячому кризовому центрі у Празі, заснованим проф. Їржім Дуновським активно використовують вищезгадану методику [209].

Тож вважаємо необхідним докладно її розглянути, оскільки, на наш погляд, вона може бути застосована і в реаліях українського правозастосувача.

Треба спершу визнати, що на даний момент виготовлення демонстраційних ляльок для потреб потерпілої дитини з метою допиту доволі складне, оскільки вони не мають визначеного стандарту та в різних країнах можуть виглядати абсолютно по-різному. В Україні на базі Національної академії внутрішніх справ проводяться тренінги з використанням таких ляльок в умовах, максимально наближених до реальності (див. Додаток Д)

Набір демонстраційних ляльок, як правило, містить 4 ляльки – дівчини, хлопчика та дорослих фігур жінки та чоловіка із зображеними вторинними статевими ознаками. Але в наборі їх може бути і більше. Наприклад, використовуються також ляльки фігур дідуся та бабусі.

Усі демонстраційні засоби - анатомічні ляльки, які зображають всю родину в контексті кількох поколінь, мають одяг, який можна легко зняти. Тіла окремих персонажів мають геніталії, у ляльок зроблені анатомічні отвори.

Враховуючи, що ляльки створені з тканини, до початку їх використання варто їх ретельно глянути на предмет забруднення чи, наприклад, відсутності частини тіла.

Підкреслимо, що використання вже роздягнених ляльок може суттєво вплинути на переживання дитини, яка за такою лялькою спостерігає та має з нею маніпулювати.

Треба визнати, що робота з цими фігурками ґрунтується, насамперед, на емпіричному досвіді і, як така, значно відрізняється в окремих працівників та залежить від досвіду. Найчастіше (але не завжди) анатомічних ляльок використовують саме психологи в роботі з дітьми, коли існує підозра, що вони стали жертвами сексуального насильства.

Наведемо деякі приклади, зокрема в Чеській Республіці в середовищі поліції персонажі Яя (JÁJA) та Пая (PÁJA) були першими і поки що єдиними демонстраційними засобами у сфері сексуального насильства. Їх використання в допиті дітей поступово поширюється. Однак із психологічної точки зору, дещо менш сприятливий той факт, що широка громадськість має про анатомічних ляльок поверхневу інформацію, а правильне використання в практиці розслідування поліції не автоматичне. Крім того, на перший план вийшла нагальна потреба додати до комплекту ляльок інші фігури, які є частими акторами в такій проблематиці. Деякі допоміжні засоби, тобто ляльки мали ряд анатомічних частин людського тіла лише в натяку або не мали зовсім. Використання цих засобів у поліцейській практиці стало проривним. Тепер, після багатьох років використання, до практики вводиться новий набір ляльок. Він інноваційний не лише за кількістю, але й завдяки більш реалістичному зображенню тіла і не в останню чергу завдяки зовнішньому вигляду та зміні пропорцій, зручніший під час маніпуляцій [209].

До процесу допиту з використанням ляльок варто підходити з розумінням особливостей їх використання.

Дуже часто використання ляльок відбувається, якщо необхідно з'ясувати деталі, так би мовити, для домалювання словесних показань, зокрема, у випадках, коли висловлення та повторення вголос могло б, радше, зупинити розповідь особи, яку допитують. Водночас їх краще застосовувати в спеціалізованій кімнаті для такого допиту (наприклад, у «зеленій кімнаті»).

Причому використовувати під час допиту анатомічні ляльки може лише кваліфікований працівник, який пройшов спеціальне навчання та розуміється на

методиці, оскільки в іншому випадку існує ризик вторинної віктимізації допитуваних дітей.

Важливо також те, що анатомічні ляльки категорично не можуть бути використані як частина декорації або лежати між іншими ігровими ляльками чи предметами, які можуть знаходитися в кабінетах слідчих. Саме тому вони в жодному разі не мають бути вільно доступними для дітей.

Під час роботи з використанням анатомічних ляльок важливо, що дитина травмована. Однак типової жертви з точки зору однакових проявів поведінки, типового емоційного супроводу, а також вміння описати деталі не існує. Але акцент необхідно робити на віковій психології, враховуючи загальні риси віку конкретної дитини.

При цьому варто виділити окремі етапи допиту, які включають підготовку, встановлення контакту, безпосередньо допит (включаючи використання демонстраційних засобів), висновки та аналіз.

Під час підготовки необхідно заздалегідь оформити запитання та продувати їх порядок, можливі демонстраційні засоби – анатомічні ляльки, аналіз та підтримку мотивації дитини, документацію, узагальнення отриманої інформації та тої інформації, яку нам необхідно отримати, альтернативні способи ведення допиту, забезпечення місця та присутність всіх учасників.

Важливим етапом під час допиту є роз'яснення прав та обов'язків потерпілому. Це необхідно, але часто розтягнуто в часі, як наслідок - дитина часто починає панікувати або втрачає концентрацію. Негативне завершення роз'яснення логічно призводить до негативних реакцій у вразливих людей (а у дітей на молодших етапах розвитку сугестивність завжди дуже виражена).

В ч. 3 ст. 226 КПК України законодавець встановлює положення, яким закріплює, що особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і завідомо неправдиві показання [82].

Разом з тим, ми погоджуємося с точкою зору Л.Д.Удалової відносно того, що імунітет, встановлений ст. 63 Конституції України про право на мовчання повинен поширюватися також на показання потерпілих [181, с. 225].

На нашу думку, в частині підготовчого етапу проведення допиту уповноваженій особі варто акцентувати увагу неповнолітньої потерпілої дитини саме на тому, що вона може відмовитися давати показання, які можуть викривати не лише його, а й близьких родичів. Таким чином, варто внести зміни до ч. 3 ст. 226 КПК України та додати такий зміст: «Малолітній або неповнолітній потерпілий може відмовитися давати показання або пояснення, які б викривали його, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом».

На початку допиту рекомендується ставити питання, які заспокоюють дитину – про добре відомі дитині речі, іноді задати питання закриті (на які можна відповісти тільки «так» чи «ні», наприклад «*Ходиш у дитячий футбольний клуб?*»). Ці питання мають характер і певного тесту, як-от: добре дитина орієнтується у часі, в сім'ї, в компанії однолітків.

Під час безпосередньо допиту (як і при використанні демонстраційних засобів) краще використовувати запитання відкритого типу, пропонувати більше альтернатив. Максимально доцільне використання незакінчених речень, в яких ми не знижаємо в кінці голос, не ставимо крапки, залишаємо дитині простір для доповнення. Якщо ми дійсно витримаємо та будемо мовчати, дитина кожне таке речення обов'язково доповнить!

Крім того, дуже доречно застосовувати прийоми уточнення, перефразування. Якщо можливо, не запитуйте *чому?* (іноді це не може пояснити навіть дорослий із досвідом), краще *як?, що?*

При цьому дуже важливо постійно узагальнювати вже висловлене, повторювати ключові слова, словосполучення, фрази, якими користувалася сама дитина/допитуваний. Для цього вкрай необхідно перед цим уважно слухати дитину, надавати їй достатньо простору для вираження. Протягом усього допиту, під час маніпуляцій з анатомічними ляльками необхідно уважно спостерігати за проявами дитини, можливим психомоторним збудженням, коливанням уваги та можливими

невротичними проявами (соматичними або кусання нігтів, нервовий тік тощо); спостерігати, коли і в якій інтенсивності проявляються.

Під час допиту важливо вміти формувати у дитини почуття безпеки та довіри, особливо в ситуації, коли працюють із демонстраційними засобами.

Анатомічні ляльки або, як їх уже ми неодноразово називали, демонстраційні засоби, не мають знаходитися у приміщенні на виду. Оптимально мати їх під рукою, наприклад, у кошику чи в оригінальній упаковці. Однак слідчий або той, хто веде допит, повинен знати порядок їх укладання (важливість підготовки). Ритися в сумці та шукати окремих персонажів під час самого допиту абсолютно неприпустимо, як і влаштовувати «парад» ляльок.

Важливий коректний перехід від словесних свідчень до анатомічних ляльок. Доречно почати, наприклад, словами: *«Мені потрібно це краще зрозуміти. Можеш мені показати?»*, *«Я розумію, тобі важко про це говорити. Може, покажеш?»*. Варто не забувати про слово *будь ласка*.

Першою лялькою, як правило, ми завжди показуємо дитині ту, яку потерпілий буде ідентифікувати (сприймати) як себе, тобто його /її саму (фігуру дівчини дівчинці і, аналогічно, хлопчика хлопчикові). Зустрічним коментарем з боку слідчого може бути, наприклад, фраза *«Ця маленька дівчинка (хлопчик) могла б бути тобою (вами). Будь ласка, покажи/ть мені, що сталося»*.

Під час використання анатомічних ляльок можемо використовувати два варіанти:

- для маленьких дітей та для дітей, які мають проблеми з вербальним спілкуванням, доречно сказати – *«Покажи, де голова ... покажи, де волосся ... очі ... ноги ... руки ... живіт .. попка ... груди ... вуха ... як ти це називаєш тут (ми вказуємо пальцем на геніталії)?»* Потім знову, наприклад *«Покажи, де знаходиться ніс ..»* Проходимо від голови, обличчя до кінцівок та частин тулуба, знову повертаючись до частин голови (яка добре відома і безпечно для маленьких дітей).

- Другий варіант - вказати на окремі частини ляльки та прокоментувати питання *«Це ...?»*. Ми знову переходимо від «безпечних» частин тіла, тобто голови та обличчя через кінцівки та тулуб до статевих органів.

Після того, як дитина назвала статеві органи ідентифікаційної фігури, ми можемо сказати – «Це мають дівчата / хлопчики, як ти, а хлопчики/ дівчата мають ...?»»

Ще один варіант - подати дитині ляльку протилежної статі, запропонувати її знову роздягнути («Тепер роздягни цю ...») і запитати прямо, вказуючи на геніталії «Це є ...?»».

Необхідно прийняти без коментарів позначення дитини і зберегти вираз обличчя, навіть без натяку на здивування (хоч іноді це дуже дивні назви) або обурення, та контролювати, щоб позначення, яким користується дитина, не викликало у вас посмішку (до речі, це багато чого нам розповідає про середовище, де виховується дитина). Неприпустимо виправляти дитину в її виразах і повідомляти правильне позначення (піхва, пеніс). Допит - це не година сексуального виховання. Треба лише прийняти позначення дитини і, звичайно, використовувати виключно його, коли будете ставити подальші запитання.

Після того, як дитина показала на ідентифікаційній ляльці те, що з нею/з жертвою сталося, ми кладемо на стіл інших одягнених ляльок та просимо дитину обрати фігуру людини, з якою він / вона пережив/ла ситуацію. Знову приймаємо вибір дитини/жертви, як би дивно це не було. (Часто дитина бачить літню людину як старого, тому вона може обрати ляльку старшого чоловіка, навіть якщо винуватцем був брат. Або може обрати ляльку дитини, навіть якщо винуватцем був, наприклад, її дідусь). Викривлення у сприйнятті в стресовій ситуації не є винятком. Якщо різниця між тим, що ми знаємо про злочинця, і тією фігурою, яку обрала дитина, дуже помітна, ми можемо запропонувати можливість виправлення, наприклад, промовити: «Добре, але, подивись, будь ласка, ще раз, чи немає тут іншої фігури (при цьому ми категорично не говоримо «ляльки»), яка, можливо, буде кращою...» Але запропонуємо це лише один раз, і якщо дитина наполягає на своєму першому виборі, не слід її виправляти, переконувати чи вмовляти, треба приймати її вибір.

Коли дитина обирає винуватця, швидко збираємо решту ляльок і залишаємо на столі тільки дитину (або ідентифікаційну ляльку) та винуватця. Інші ляльки повинні бути поза увагою дитини, але ми повинні мати їх під рукою: бувають випадки, коли

у насильних діях бере більша кількість людей, активно чи як спостерігачі. Коли ми про це дізнаємося, знову покладемо ляльок із набору демонстраційних засобів на стіл і даємо дитині вибрати інших учасників.

Для початкового відтворення ситуації важливо почати з фігури одного винуватця. Лише після всебічного опису та демонстрації, на прохання «Покажи, що сталося», ми запитуємо «Був із ним ще хтось», і якщо дитина відповість, що «так», запропонуємо їй вибрати з інших ляльок і знову запитаємо: «Покажи, як це було».

Доцільно коментувати маніпуляції з ляльками підбадьорливим тоном – «Як він це робив?», «Покажи, де він до тебе доторкався ...», «Чим...?», «Як ти була одягнена?».

Доречними видаються відкриті та правильно сформульовані питання: «Стояв чи лежав, чи ...?», «Ти кажеш, як він був одягнений, що мав на собі?». При цьому можливим буде запитання: «Я не впевнений, що добре тебе зрозумів, будь ласка, можеш показати ще раз?»...

Водночас неприпустимо ставити навідні питання. Тобто в жодному разі це не може бути: «Так стояв чи лежав?», оскільки дитина з підвищеною сугестивністю часто відповідає словами, які почула в кінці, тобто лежав, що взагалі не мусить бути правдою.

Ми також можемо запропонувати свою допомогу під час маніпуляцій із демонстраційними засобами «Я можу допомогти тобі, можливо, потримаю ...», а потім ми ставимо ляльку виключно за вказівками допитуваного і постійно переконуємось «Так це було ...?».

Однак той, хто проводить допит, ніколи не повинен брати ініціативу на себе та показувати за допомогою демонстраційних засобів, як розгорталася ситуація відповідно до його власних уявлень.

Наприкінці обов'язково запитуємо «Чи було ще щось?...». Якщо опитуваний підтверджує, що це все (а в спостерігачів більше немає запитань), ми збираємо анатомічні ляльки без зайвої затримки. Менші діти зазвичай одягають лялечок спонтанно. Не заважаємо їм навіть тоді, коли у нас вже закінчується час. Не забуваємо дитині подякувати.

Під час допиту дитину підтримуємо, але не перехвалуємо.

Допит дитини з використанням анатомічних ляльок є революційним способом отримання інформації. На наше переконання, для роботи з дитиною за допомогою таких засобів необхідне отримання дозволу від законного представника, оскільки застосування цих ляльок може бути таким, що суперечить релігійним або іншим переконанням батьків.

В Україні під час роботи з неповнолітніми потерпілими класичним є застосування малювання дитиною. У малюнку аналізуються: а) послідовність малювання членів сім'ї, їх просторове розташування, наявність пропусків окремих членів сім'ї; б) відмінності у формах і пропорціях окремих фігур.

Послідовність малювання вказує на значущість певного члена родини. Пропуск члена сім'ї часто виражає прагнення позбутися від емоційно-неприємної особи. Якщо величина зображених фігур не відповідає реальній ієрархії, то таке сприйняття відносять за рахунок ступеня суб'єктивної домінантності та значущості. При роботі з жертвами насильства потрібно також звертати увагу на інтерпретацію відмінностей в малюванні окремих частин тіла, виходячи з можливих переживань, пов'язаних з їх функціями [19, с. 15].

Г.Ю. Нікітіна-Дудікова на основі даних психології, логіки й інших наук, розробила тактичні прийоми управління процесом спілкування при проведенні слідчих (розшукових) дій [106, с. 113].

Основна частина допиту, яка стосується з'ясування фактів та обставин кримінального провадження, - це бесіда.

До основних видів бесіди належать: 1) стандартизована – стійкі програма, стратегія і тактика; 2) частково стандартизована – стійкі програма і стратегія, тактика значно більш вільна; 3) вільна – програма і стратегія завчасно не визначаються або ж лише в основних рисах, тактика зовсім вільна [19, с. 17].

Стандартизоване інтерв'ю цілком можна назвати структурованим, оскільки мета його в тому, щоб донести до кожної дитини питання в однаковому контексті. Під час розслідування аналогічних видів кримінальних правопорушень кожна дитина піддається впливу однакових стимулів.

Частково стандартизовану бесіду або інтерв'ю, в свою чергу, можна назвати полуструктурованим, оскільки питання, що ставляться, входять в загальну структуру (схему), проте, їх послідовність може варіювати.

Справедливим вважаємо твердження, що слідчий не володіє достатніми знаннями в частині дитячої психології. Проте самостійно здійснює допит. Саме тому заздалегідь підготовлені питання та сформульовані в зрозумілому форматі для дитини можуть виявитися вкрай важливими й цінними.

На наш погляд, до допиту особливо вразливих жертв необхідно готуватися завчасно. Слідчі, як правило, використовують частково стандартизовану бесіду. Про це свідчать опитані респонденти, які проходять підвищення кваліфікації в НАВС.

Опитані респонденти зазначили, що бесіда вільного типу, яка зорієнтована на конкретного співрозмовника, може сприяти бажаному психотерапевтичному ефекту, але водночас потребує неабиякого досвіду, знань та вмінь, а отже, додаткового підвищення кваліфікації.

Перші два види бесід (стандартизована та частково стандартизована), на наше переконання, більш сталі, тобто розраховані на менше коло знань психолога чи слідчого. Ці види передбачають певні межі.

Треба визнати, що стандартизований (структурований) вид інтерв'ю на сьогоднішній день більш доцільний. Уповноважена особа чітко знає, що говорити, як себе поводити, що можна запитувати та ін.

Натомість бесіда вільного типу характеризується високою кількістю різноманітних спонтанних кроків. Саме відповідно до цього виду здійснюється допит із застосуванням анатомічних ляльок, розмальовок тощо.

Отже, наскільки застосування демонстраційних ляльок є доцільним та для якої категорії дітей? Спробуємо розібратися.

Якщо говорити про інтелектуальний розвиток дитини та пов'язані з цим питання збереження та відтворення інформації про кримінальні правопорушення, то значний внесок в це зробив відомий швейцарський психолог Жан Піаже. Він виділяв чотири стадії когнітивного розвитку дитини:

1. Сенсомоторна (від народження до 2 років);

2. Доопераційна (від 2 до 7 років);
3. Конкретних операцій (від 7 до 11-12 років);
4. Формальних операцій (від 11-12 років та доросліше) [203].

Вчений зазначав, що з календарним днем народження зміни у внутрішньому світові дитини не наступають. Багато чого залежить від індивідуальних особливостей дитини. На кожному етапі дитина по-іншому сприймає, кодує, запам'ятовує та відтворює інформацію. Тому бесіда з дитиною повинна бути відповідною до її віку. Ця обставина дозволила сформуванню системи рекомендацій до зміни законодавства в частині допиту малолітніх осіб.

Необхідно враховувати те, що вже на першому етапі свого розвитку дитина може запам'ятовувати деякі події, отже, може деякою мірою спробувати відтворювати їх. Саме тому в окремих випадках можна спробувати здобути хоча б орієнтовну інформацію про кримінальне правопорушення. Наприклад, чи хтось приходив до дитини, чи дарував солодощі, іграшки, чи не завдав болю тощо. Водночас дитина не володіє лексиконом дорослого, тому під час отримання інформації варто показувати фото, малюнки, можливі відеозаписи або попросити показати на ляльках те, що робила та чи інша людина.

Зрозуміло, що реальна можливість отримати кримінально-релевантну інформацію від дитини з'явиться лише на другій (доопераційній) стадії (від 2 до 7 років).

У бесіді, особливо з дітьми вказаного вікового періоду, необхідно з самого початку заспокоїти їх, дати можливість зрозуміти, що вони не лише зараз, а й в майбутньому знаходитимуться в безпеці, а особи, що спричинили біль, негайно будуть покарані та ізольовані.

У випадках, якщо подія спричинила сильне душевне хвилювання, краще зробити перерву на кілька днів та повернутися до допиту через 2-3 дні після події. В цей час фактично відбувається зменшення емоційного прояву, а також спричинене ним вповільнення процесів запам'ятовування. Дуже часто під час такої виправданої перерви з'являється згадка про дрібниці, які одразу не могли бути відтворені

дитиною. Вже після 12-15 днів після скоєного кримінального правопорушення згадка у дитини про них починає «затухати», так працюють захисні механізми.

Водночас, під час другої зустрічі діти здатні більш детально розказувати про події, що з ними сталися, ніж на першому. На нашу думку, цьому є кілька причин: 1) якщо опитування відбувається з уповноваженою особою, яка не знайома, як правило, так і буває; 2) під час першої бесіди дитина не дуже довіряє, а тому не бажає відверто говорити; 3) дитині треба сприйняти те, що з нею мають бажання поговорити. Тому продуктивним буде спілкування з дитиною двічі. Під час другого інтерв'ю ефективність допиту зростає. Проте треба визнати, що дитина може швидко втомлюватися від допитів, а тому їх необхідно мінімізувати. Якщо припустити, що дитину можна опитати до внесення відомостей до ЄРДР перший раз, то після внесення відомостей до ЄРДР можна вже допитати з урахуванням здобутої нової інформації з інших процесуальних джерел.

Під час роботи з малолітніми віком до 7-ми років рекомендовано направляти їх увагу на події, що викликають у дитини позитивні емоції. Перед тим, звичайно, дізнатися про те, що саме може бути таким. Вдалим може бути прийом попередньої бесіди на нейтральні теми з іншими особами. У такий спосіб, у дитини може сформуватися позитивна установка на контактне спілкування, про яке ми зазначали раніше.

Під час спілкування з дітьми до 7-ми років спілкування не варто розпочинати з прямого спілкування з ними. Дитині потрібен час, щоб адаптуватися в приміщенні з новими незнайомими людьми. Саме тому розмову треба розпочинати не з дитиною, про дитину із законним представником, який супроводжує дитину, або з педагогом/психологом. Відтак поступово запрошувати до розмови і дитину.

В літературі неодноразово описувався прийом, спрямований на подолання ситуації, коли контакт з дитиною не складається. Діти часто цікавляться тими, хто не звертає на них уваги. Враховуючи це, слідчий може зробити вигляд, що зовсім не цікавиться дитиною, займаючись своїми справами, але в той самий час, із дитиною повинен розмовляти або педагог чи психолог [205; 206].

Хоча в цьому віці словниковий запас складає до 3000 слів, його мова має характер діалогу, монологічна мова ще формується. Крім цього, частина інформації, що запам'яталася дитині, архівується в пам'яті та знаходиться в невербальній формі. Тому під час допиту слідчий не завжди може дістатися інформації, якою володіє дитина. В такому випадку дитину перед початком допиту просять намалювати те, що вона краще за все запам'ятала про подію.

Відомий такий експеримент психологів. Дітей віком 5-6 років привезли на шоколадну фабрику. Повсякчас їх супровід здійснювала жінка в костюмі, з тростиною в руках, яка представилася Шоколадним Чарлі. Спогади дітей після побаченого тестувалися через 1 день, 6 місяців та через рік. У перших двох випадках результати були отримані схожі, при цьому діти, яких просили зробити малюнки, в своїх вербальних звітах надали більше інформації на 30%, ніж діти, які були обмежені лише вербальним звітом. Через рік діти, які малювали та відповідали на питання, змогли відповісти на 50% більше, ніж ті, хто просто відповідав. На думку авторів експерименту, включення малювання в інтерв'ю може бути ефективним способом отримання більш повної інформації про кримінальне правопорушення [206, с. 265].

Після того, як дитина намалювала свої спогади, можна сформулювати запитання, що були заздалегідь підготовлені. При цьому варто уникати односкладних запитань, що передбачають відповіді «так» або «ні». Питання повинні звучати приблизно так: «Що трапилося поруч із домом? Хто в нього входив?». Така постановка питання передбачає більш змістовну відповідь.

Мисленню дитини до 7 років притаманні конкретність, егоцентризм, складність оперування поняттями простору, часу та послідовності.

Діти пам'ятають події лише в тому порядку, в якому вони були відтворені. Їх мислення спрямоване на те, що відбувається прямо зараз, тому питання повинні складатися так, щоб дитина просто відтворила в пам'яті та відповіла, але не робила висновків.

Варто наголосити також, що у дітей віком до 5-ти років відбувається не тільки невимушене запам'ятовування, а й невимушене відтворення. Це - єдина форма роботи їхньої пам'яті. Якщо подія призвела до сильного впливу на дитину, то згадування

може бути детальним і повним. Якщо подія мала негативний зміст, вона може бути видалена з пам'яті за незначний період.

Діти цього віку егоцентричні. Вони впевнені, що всі дивляться на всесвіт їхніми очами, знають стільки, скільки вони самі. А тому такі діти – найбільш правдиві свідки.

Цікавим для кожного, хто реалізуватиме допит дитини, є розуміння, що у дитини переважає образне мислення, тобто перед тим як відповісти на запитання, дитина в думках собі це уявляє, а потім дає відповідь. Саме тому під час допиту дитині необхідно давати час для формування образу та підготовки відповіді.

З самого дитинства малолітній віком до 7 років потрапляє у конфліктні ситуації. Після їх завершення дитина здатна розказати про свої дії, а лише потім – про дії іншої особи.

Ще одним важливим моментом когнітивного розвитку дитини є матеріалізація, а саме віра в те, що об'єкти його фантазій та снів реальні. Так, сумлінне бажання дітей говорити правду не завжди може свідчити про достовірність показань.

На практиці важливе вміння поставити запитання під час допиту так, щоб у ньому не було інформації про подію, щоб не спрацювало навіювання, щоб дитина не піддалася впливу.

Під час опису злочинця діти віком до 7 років ідентифікують за обличчям та використовують емоційні ознаки: добрий, злий, страшний. Вік діти діагностувати по зовнішності не можуть. Частіше вони оцінюють правильно вік інших дітей, аніж дорослих людей.

Класичні запитання, що направлені на встановлення психологічного портрета винуватця, повинні стосуватися його приблизного віку, фігури, особливих відмінностей, одягу. В свою чергу, треба розуміти, що дитина під час опису зовнішності, користується всіма різними чуттями, а не лише зором. Ми раніше зазначали в своїх наукових викладах про це.

Як зазначає Л.Д. Удалова, в основі допиту лежить метод розпитування, тобто постановки перед допитуваною особою завдання з повідомлення інформації, яка має значення в справі, що дозволяє отримати вербальну інформацію, яка до моменту її передачі існує в пам'яті людини у вигляді наочних образів і під впливом розпитування трансформується допитуваним у словесне повідомлення (опис). Щодо

здійснюваного при допиті спостереження за поведінкою допитуваної особи, то воно, на наш погляд, може бути охарактеризоване в доказуванні, радше, не як спосіб отримання показань, а як одна з необхідних важливих умов правильної оцінки результатів допиту. Звичайно, результати спостереження за поведінкою допитуваної особи дозволяють певним чином скорегувати тактику проведення допиту. Однак спостереження за допитуваним необхідне, насамперед, для правильної оцінки показань [180, с. 200].

Спостереження за дитиною під час допиту - основа роботи слідчого (дознавача).

Як зазначає Г.Ю. Нікітіна-Дудікова, «варто зосередитися на тому, що основним завданням на першому етапі взаємодії з малолітньою особою при проведенні будь-якої слідчої (розшукової), зокрема й допиту, є забезпечення їй відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, але й на рівні самовідчуття» [106, с. 129].

Крім того, що реалізація принципу «не зашкодь» певною мірою звужує спектр дії під час допиту, проведення самого спілкування вимагає врахування вікових особливостей. Наприклад, неправильно сформульовані запитання цілком можуть завдати відповідного впливу (навіюванню) потерпілій дитині. Варто пам'ятати, що суперечливість у показаннях для дитини - це нормально. Часто діти просто не розуміють запитання, схильні довіряти уяві та відчувають складнощі у встановленні причинно-наслідкових зв'язків.

Як ми зазначали раніше в своїх роботах, «відповідно до ч. 11 ст. 615 КПК «Особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану», допит неповнолітніх набуває нових рис та особливостей. Постає питання, чи не суперечить впровадженням реформам норма згаданої статті. Наприклад, програма «Барнахус» та «Барнахус+» напоцілена на використання ідей, що є дружніми до дитини, на використання психотерапії, залучення психологів в одному центрі надання допомоги. В умовах воєнного стану очевидна необхідність залучення кваліфікованих психологів до проведення допитів, розроблення за їх участю методичних рекомендацій, що сприяли б кращій роботі органів досудового розслідування з урахуванням інтересів неповнолітніх і розумінням, що завдання кримінального провадження не можуть бути виконані за рахунок допиту неповнолітніх потерпілих, якщо це шкодить або може спричинити шкоду їх моральному стану [82].

Як зазначають розробники Міжнародного протоколу з документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті, «перш ніж почати процес документування, спеціалісти-практики мають визначити можливості для перенаправлення постраждалих/свідків (включно з постраждалими дітьми та чоловіками) за допомогою і підтримкою та запровадити процедури для самого процесу перенаправлення. Постраждалі/свідки, з якими вони зустрічаються, можуть потребувати негайної медичної, психосоціальної допомоги чи захисту, або вони можуть вважати процес розкриття інформації сам по собі емоційно важким, травмуючим чи таким, що наражає їх на додатковий ризик. Усі постраждалі та свідки до того, як будуть опитані, мають право знати, які юридичні, соціальні та медичні послуги доступні для них.

Перенаправлення постраждалих до різних служб є критично важливим компонентом будь-якого реагування на сексуальне насильство, включно з документуванням. Різні організації, служби та окремі особи мають співпрацювати в різних секторах, щоб надати комплексну допомогу. При ефективній роботі таку форму координування та підтримки називають багатосекторальною моделлю спеціалісти-практики не мають обіцяти постраждалим направлення до служби, яка може виявитися недоступною [96].

Як зазначають розробники моделі, основною метою стандартів якості «Барнахусів» є створення загальної операційної й організованої системи, яка сприяє практиці, що запобігає повторній травматизації, забезпечуючи прийнятні для суду свідчення, а також гарантує, що практика відповідає правам дитини на захист, допомогу та дружнє до дитини правосуддя [100].

ВИСНОВКИ

У методичних рекомендаціях запропоновано комплексний підхід, що стосується особливостям допиту потерпілої дитини на підставі комплексного аналізу наукових положень, чинного законодавства й практичного аспекту організації та проведення допиту малолітнього або неповнолітнього потерпілого. До основних результатів, отриманих під час проведення дослідження, належать такі:

1. Історія розвитку кримінального процесуального законодавства засвідчує, що інститут допиту досліджувало чимало українських та іноземних учених. Їхні праці було присвячено, зокрема, допиту підозрюваного неповнолітнього. Разом із тим, дослідженню особливостей допиту малолітнього та неповнолітнього потерпілого не було приділено достатньо уваги. Водночас саме неповнолітні потерпілі є найбільш незахищеними та вразливими, нестійкими щодо впливу стресових ситуацій та спричиненню шкоди, що може бути завдана кримінальним правопорушенням.

Встановлено, що з метою уникнення повторної травматизації допит малолітнього або неповнолітнього потерпілого можливий виключно на основі виконання загальних засад кримінального провадження з урахуванням особливостей особистісного та психічного розвитку, емоційного інтелекту дитини.

Високо оцінюючи основні напрями діяльності органів досудового розслідування, доцільне, на нашу думку, виокремлення додаткових функцій під час кримінального провадження за участю потерпілої дитини: 1) практична – безпосередній захист від особи, яка скоїла кримінальне правопорушення щодо дитини; 2) координаційна – забезпечення взаємодії зі спеціалізованими психологічними службами, зокрема, надання долікарської медичної допомоги в разі необхідності; 3) профілактична – встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення щодо дитини з метою недопущення порушення прав дітей.

2. Усі міжнародні угоди (документи) прийнято розподіляти на так зване «жорстке» та «м'яке» право. Юридично зобов'язальні ці документи для держав, які їх ратифікували, є обов'язковими для виконання, тобто містять «жорстке право».

Так, 27 вересня 1991 року набула чинності для України Конвенція ООН про права дитини, яка є міжнародним правовим документом, що визначає права дітей у державах-учасницях організації. Впровадження положень цього першого міжнародно-правового документа обов'язкового характеру, що присвячений широкому колу питань прав дитини, має фундаментальне значення для країни.

Варто зробити висновок про виключне право дітей у кримінальному провадженні. Ми можемо стверджувати про пріоритетність прав дитини відносно осіб старше 18 років. Таким чином, терміни «особливе піклування і допомога» прямо вказують на прерогативу дітей щодо використання їх прав. Правомірно стверджувати, що у порівнянні із загальним суб'єктом (дорослими) щодо використання рівних прав, у дітей не існує рівності з дорослими як такої, оскільки права дітей завжди є найважливішими і посідають пріоритетні позиції.

3. В Україні починаючи з березня 2022 року запрацювала посилена модель «Барнахус+», де акцент зроблено на терапевтичному завданні (на спеціалізації надання психологічних послуг), на виведенні дитини-потерпілої чи свідка зі складного психологічного стану, на її психологічному здоров'ї.

Цей проєкт передбачає поширення по всіх областях країни. Крім того, завданням таких центрів має бути захист дитини не лише під час кримінального провадження, але і після нього. На сьогодні ця модель захисту прав неповнолітніх від насильства та подолання його наслідків є кращою практикою міжвідомчої та міждисциплінарної праці, що має початок запровадження у країнах Європи.

4. Доведено, що до завдань кримінального процесу не може входити лікування дитини, яка постраждала від кримінального правопорушення. Проте створення кращих умов для дитини під час допиту та терапевтичний ефект від спілкування є реальною метою допиту потерпілої дитини. Такий паліативний підхід виправданий.

До основних принципів паліативного характеру допиту дитини можна віднести: вміння слухати, терапію присутністю, важливість створення психотерапевтичного

середовища, єдність представників правоохоронних органів з близькими та рідними дитини, залучення до участі психологів, використання всіх резервів, задоволення духовних потреб, індивідуальний підхід до кожної дитини.

Рекомендується проводити допит дітей до 7-ми років понад 30 хвилин без перерви, а загалом – понад однієї години на день.

Вважаємо логічним під час досудового розслідування кримінальних вчиненню конкретного злочину або кримінального проступку. Проте допит потерпілої дитини в частині встановлення таких причин та умов має бути проведений лише в разі, коли ці відомості неможливо отримати в інший спосіб.

5. На етапі досудового розслідування, а саме під час безпосередньо допиту, ми не визначаємо мету – не зашкодити, ми повинні визначити нову мету – допомогти, захистити. Не зашкодити, важливо на попередньому етапі, до встановлення, так би мовити, можливості допитати дитину. Вважаємо, що передувати допиту, саме малолітньої особи, повинно бути опитування психологом щодо предмету можливості проведення допиту. І лише після отриманого письмового дозволу психолога за результатами опитування, можливе проведення допиту. Настав час визнати, що у світі почуттів слідчий (дознавач) – не є кращий фахівець, ніж психолог, отже, допит потерпілих малолітніх дітей потрібно проводити виключно після наданого (зробленого) психологом висновку.

Дітям, які пережили психологічну травму, пов'язану, наприклад, із втратою близької людини, необхідна реабілітація травми перед тим, як вони зможуть стати учасниками допиту.

Етапи допиту включають підготовку, встановлення контакту, безпосередньо допит (включаючи використання демонстраційних засобів), висновки та аналіз.

Для малолітніх потерпілих, особливо дітей віком до 7 років, допит може бути проведений із використанням анатомічних ляльок, що є революційним способом отримання інформації.

Під час роботи з використанням анатомічних ляльок важливо, що дитина травмована. Однак типової жертви з погляду однакових проявів поведінки, типового

емоційного супроводу, а також вміння описати деталі не існує. Але акцент необхідно робити на віковій психології, враховуючи загальні риси віку конкретної дитини.

Водночас для роботи з дитиною за допомогою таких засобів, на наше переконання, необхідне отримання дозволу від законного представника, оскільки застосування цих ляльок може бути таким, що суперечить релігійним або іншим соціально-психологічним переконанням батьків.

6. Під час налагодження психологічного контакту з малолітнім або неповнолітнім потерпілим варто виділити два рівні взаємодії: не процесуальної (суб'єктної), що буде полягати у наданні персоніфікованої психологічної допомоги з метою реабілітації, та процесуальної, що полягатиме у взаємодії учасників кримінального провадження між собою.

Під час налагодження психологічного контакту з урахуванням конкретної ситуації варто розрізняти внутрішні і зовнішні зміни у дітей.

Внутрішні зміни стосуються прагнення дитини зрозуміти цінність втрати та встановити стабільне ставлення на рівні почуттів до втраченої близької особи.

Зовнішні зміни стосуються конкретного повсякденного життя дитини, її здатності дотримуватися звичайного графіка, відвідувати школу і проводити свій вільний час. Зміни, як внутрішні, так і зовнішні, можуть бути як у кращий, так і у гірший бік, але не завжди вони пов'язані між собою. Перед початком допиту особа, яка буде допитувати, повинна встановити всі ці фактори різними доступними для неї шляхами.

Доведено необхідність розгляду та використання під час допиту малолітнього або неповнолітнього потерпілого доцільного терміна «термінова контактна взаємодія». Під цим терміном треба розуміти надання органами досудового розслідування невідкладної допомоги потерпілій дитині після скоєння відносно неї кримінального правопорушення (отримання дитиною психічної травми) з метою відновлення психічного стану та недопущення реорганізації особистості. Така термінова контактна взаємодія повинна мати на меті надання оперативного захисту, психологічної допомоги, як правило, у безпосередній близькості до району бойових дій, стихійних лих, надзвичайних подій, під час звільнення з полону.

Спеціальними засадами реалізації такої взаємодії при психологічній травмі в результаті впливу екстремальних ситуацій на потерпілу дитину є: швидкість; локальність (наближеність до місця подій); презумпція відновлення нормального стану; єдність і простота психологічного впливу.

7. Під час динамічного розвитку практичної психології у кримінальному процесі дедалі частіше термін «корекція» використовується у віковій психології. Проте не лише щодо дітей із проблемами розвитку, а й до дітей, психічний та фізичний розвиток є нормою. Психологічна корекція активно використовується у системі психологічної допомоги дітям.

Для психологічної корекції вкрай важливе визначення психічної травми. У кожній жертві по-своєму формується уявлення про те, що сталося насправді, її наслідки, а також робота захисних механізмів психіки в кожному випадку унікальна.

За результатами дослідження доведено, що після двох тижнів включаються захисні механізми особистості, після яких виникає дуже низька ймовірність отримання значущої інформації щодо обставин подій у межах допиту у кримінальному провадженні.

Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень аксіологія психолога для потреб кримінального провадження може реалізовуватися шляхом психологічного консультування, психокорекції та психотерапії. Як правило, під час надання психологічної допомоги всі ці три складові об'єднані в єдине.

На наш погляд, органи досудового розслідування під час кримінального провадження за участю потерпілої дитини повинні виконувати такі функції:

1) практична – безпосередній захист від особи, яка скоїла кримінальне правопорушення щодо дитини;

2) координаційна – забезпечення взаємодії зі спеціалізованими психологічними службами, зокрема, створення умов для надання долікарської медичної допомоги в разі необхідності;

3) профілактична – встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення щодо дитини з метою недопущення порушення в майбутньому прав дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авраменко О. В., Благути Р. І., Гуцуляк Ю. В. Слідчі (розшукові) дії: навч. посіб. / за заг. ред. Р. І. Благути, Є. В. Пряхіна. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
2. Акселерація. *Енциклопедія сучасної України* : [сайт]. URL: <https://esu.com.ua/article-43490>
3. Бабій М. Суїцидальні наміри у неповнолітніх як результат депресивних станів. *Освіта регіону* : укр. наук. журн. URL: <http://social-science.com.ua/article/1067>.
4. Багаденко І. П. Питання нормативного забезпечення застосування методики «Зелена кімната» під час кримінального провадження. *Захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 3 черв. 2021 р.) / [редкол. : В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. С. 14–18.
5. Бандурка І. О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2016. 36 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1685/kriminal_no_pravovi_y_zahist_ditinstva_v_.pdf?sequence=2&isAllowed=y
6. Бахін В. П., Весельський В. К., Маліков Т. С. Поліцейський допит у США (поради допитуючому) : навч. посіб. Київ : Правник - НАВСУ, 1997. 33 с.
7. Башивець О. В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 187–193.
8. Бертовский Л. В. Особенности допроса детей в возрасте до 7 лет. *Вестник РУДН*. Серия : Юридические науки. 2015. №3. С.113–133.
9. Білоус І. М., Журавська Д. А. Особливості проведення допиту неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 662–664.
10. Божинський В. Допит дітей за відсутності батьків. *Практика управління закладом освіти*. 2014. № 10. С. 52–54.
11. Бонтлаб В. В. Поняття та ознаки міжнародних стандартів цивільного судочинства в умовах сьогодення. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Право. 2015. № 1 (11). С. 1–14. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15bvvvus.pdf>
12. Булавіна С., Давидова Т. «Захист» та «охорона»: теоретичні аспекти юридичних термінів. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 27–31. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/13273/1/6bulavina.pdf>
13. Буртовий М. О. Процесуальні права потерпілого та їх реалізація на стадії досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2022. 18 с.
14. В Бахмацькому районному суді Чернігівської області відкрито залу для розгляду справ за участі неповнолітніх. *Судова влада України. Бахмацький районний суд Чернігівської області*: [сайт]. URL: <https://bh.cn.court.gov.ua/sud2501/pres-centr/interview/892872/>

15. В Україні з'явиться Реєстр психологів, навчених працювати з дітьми, які постраждали від насильства. *ЮНІСЕФ Україна: для кожної дитини*: [сайт]. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/therapists-register>
16. Васін Д. Допит потерпілого під час розслідування втягнення неповнолітніх у заняття проституцією. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 244–248.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: Перун, 2007. 1736 с.
18. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і практичні аспекти) : монографія. Київ : Правник – НАВСУ, 1999. 126 с.
19. Використання «Зелених кімнат» у роботі з неповнолітніми жертвами насильницьких злочинів : метод. рек. Київ : МВС України, 2012. 21 с.
20. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 25 листоп. 2021 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107243051>.
21. Вирок Народицького районного суду Житомирської області від 10 листоп. 2022 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107243051>.
22. Відшкодування потерпілому шкоди, завданої кримінальним правопорушенням : навч. посіб. / [А. А. Вознюк, Д. О. Алексеєва-Процюк, С. С. Бичкова та ін.] ; за заг. ред д-ра юрид. наук, проф. С.С. Чернявського. Київ: Нац.акад.внутр.справ, 2017. 136с.
23. Гвоздюк В. В. Тактика допиту підозрюваного в кримінальному провадженні1 відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Юридична психологія*. 2020. № 2. С. 95–102.
24. Гендерно зумовлене насильство : аналітична довідка ООН. *United Nations Ukraine*: [сайт]. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-11/UN%20Policy%20Paper%20on%20GBV_FINAL%20UKR.pdf.
25. Гірук В. Тактичні ризики під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 322–327.
26. Гловюк І. Отримання доказової інформації від дитини у кримінальному провадженні, міжнародні стандарти, законодавство та судова практика. *HAS*: [сайт]. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/otrimannia-dokazovoyi-informaciyi-vid-ditini-u-kriminalnomu-provazhenni-miznarodni-standarti-zakonodavstvo>.
27. Голубинський І. Л. Перехресний допит як реалізація принципу змагальності у кримінальному процесі. *Право і суспільство*. 2014. № 5. С. 213-217.
28. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2008. 189 с. URL: <https://i-rc.org.ua/files//gres-a-n-v.pdf>.
29. Грищук А. В. Словник українського педагога. Київ: КВШ, 2015. 236 с.
30. Грошевой Ю.М. Нове у кримінально-процесуальному законодавстві України / Ю.М. Грошевой, Т.М. Мірошніченко. – Х. : Основа, 2002. – 110 с.

31. Групи психологічної підтримки для дітей та підлітків, які втратили близьких людей : метод. посіб. / Кнут Андерсен, Еліне Греллан Рьокхольт, Маріанне Рісе ; Університетська клініка округу Акерсгус Норвегії. Грудень, 2017. 132 с.

32. Депривація. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія* : [сайт]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>.

33. Дерекко А. Що таке Барнхаус, і як він працює. *ChildHub*: [сайт]. URL: <https://childhub.org/uk/child-protection-multimedia-resources/scho-take-barnakhus-i-yak-vin-prasyue>.

34. Джужа О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія / КНУВС. Київ: Атіка, 2009. 239 с.

35. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма : монографія / МВС України ; НАВС. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.

36. Джужа А. О., Тичина Д. М. Роль потерпілого (жертви) в механізмі вчинення злочину. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 87–98.

37. Дмитришина Т. І. Призначення покарання неповнолітнім: концептуальні основи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2016. 23 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/6379/%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0%BD%20%D0%A2.%D0%86..pdf>

38. Дмитрієва Л. В. Методика розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 24 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2598/aref_Dmytriieva_2017.pdf?sequence=2&isAllowed=y

39. Доспулов Г. Г. Процессуальные и психологические основы допроса свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Алма-Ата, 1968. 19 с.

40. Дубинський А.Я. Вибрані праці [Текст]: / А.Я. Дубинський [упор. Л.Д. Удалова, О.І. Галаган, Д.П. Письменний та ін.]. – Київ: Центр учбової літератури, 2014. – 430с.

41. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2019. 288 с. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/FNOON_Kommentar_A5.pdf?fbclid=IwAR0KjsA6kJGskRU26piONKtHjvRvVocsCwDuCeoWxY4tndNPLF-Kh9xGVNw

42. Дрозд В. Г. Розгляд клопотань під час досудового розслідування: дискусійні аспекти. *Наука і правоохорона*. 2019. № 3. С. 89–98.

43. Дрозд В. Г. Проблемні питання допустимості доказів у судовому провадженні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 274–280.

44. Європейський день захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. *Інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без*

насилства : [сайт]. URL: <https://rescentre.org.ua/novyny/evropeisky-den-zakhystu-ditei-vid-seksualnoi-eksploatatsii-ta-seksualnoho-nasylstva>

45. Загальної декларації прав людини 60-річчя: дотримання прав людини – пріоритет держави та суспільства. *Українська Гельсинська спілка з прав людини* : [сайт]. URL: <https://www.helsinki.org.ua/2008/12/60-richchya-zahalnoji-deklaratsiji-prav-lyudyny-dotrymannya-prav-lyudyny-priorytet-derzhavy-ta-suspilstva/>

46. Забезпечення надання правових послуг особам, постраждалим від домашнього насильства : практ. посіб. для надавачів правової допомоги / [К. Л. Бойчук, С. М. Бреус, Т. І. Бугаєць, Л. О. Гриценко, Д. О. Пилипенко]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. А. В. Благої. Київ, 2023. 136 с.

47. Задорожний М. Допит свідка: пам'ятка для особи, яка має статус свідка у податковому кримінальному провадженні. *Вісник. Офіційно про податки*. 2019. № 33/34. С. 24–25.

48. Закон України «Про охорону дитинства», Конвенція про права дитини : чинне законодавство зі змін та допов. Станом на 18 верес. 2013р. : (Офіц. текст). Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2013. 52 с.

49. Захист прав дитини в умовах воєнного стану : Колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 160 с.

50. Звіт про стан виконання у 2021 році Плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року. *Міністерство юстиції України* : [сайт]. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/zvit-pro-stan-vikonannya-u-2021-rotsi-planu-zahodiv-z-realizatsii-natsionalnoi-strategii-reformuvannya-sistemi-yustitsii-schodo-ditey-na-period-do-2023-roku>

51. Зеленьк П. А., Кулакова Н. В. Запобігання кримінальним правопорушенням, що посягають на життя та здоров'я дитини в Україні: монографія. Київ: Маслаков, 2021. 276 с.

52. Ігнатенко І. Батьки, матері та їхні діти в традиційному українському суспільстві. *Гендер в деталях* : [сайт]. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/batki-materi-ta-ihni-diti-u-traditsiyному-ukrainskomu-suspilstvi-134505.html>

53. Камінська О. Л. Дізнання щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філос. : 081. Київ, 2022. 247 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/21715/1/dysert_kaminska_ol.pdf

54. Капліна О. В. Проблеми вдосконалення нормативного регулювання проведення слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 40–48.

55. Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2004. 20 с.

56. Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2004. 182 с.

57. Кашпур А. С., Сокиран Ф. М. Допит неповнолітнього: криміналістична та психологічна характеристика. *Юридична психологія*. 2021. № 2. С. 61–69.

58. Кемерон М., Пазюк А. Аналіз прогалін у законодавстві, політиках управління Україна та практиках, спрямованих на запобігання та

протидіюсексуальній експлуатації та насильству щодо дітей в Інтернеті, в Україні. Страсбург, 27 листопада 2019. 64 с. URL: https://www.academia.edu/42720139/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD_%D1%83_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%96_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D0%B4_%D0%B4%D1%96%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B8_%D0%BE%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%BD

59. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей : прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. Рада Європи: жовтень, 2013. 51 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

60. Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 20 с.

61. Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2010. 249 с.

62. Козлова А. Г. Психологічна оцінка ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства: дис.... д-ра філос. : 053 ; 05. Київ, 2020. 185 с. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/ae7/dis_Козлова А.Г..pdf

63. Комплексна стратегія проти насильства. Керівні принципи політики Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства. Страсбург: Рада Європи, 2010. 50 с. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8%20%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%B8%20%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%B9%20%D1%96%D0%B7%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%20%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%B9%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0.pdf>

64. Конвенція ООН про права дитини: прийнята 20 листоп. 1989 р. ; ратифікована постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 р. № 789-ХІІ. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

65. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : підписана 4 листоп. 1950 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

66. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (СЕТС № 210 Стамбульська конвенція): учинено 11 трав. 2011 р. ; ратифікована Україною 20 черв. 2022 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.

67. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : довідник для членів парламенту. Рада Європи : жовтень, 2013. 108 с. URL: <https://rm.coe.int/1680096e45>

68. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротська конвенція) : учинено в м. Ланцароте 25 жовт. 2007 р.; набрала чинності для України 1 груд. 2012 р. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

69. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. *Інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства*: [сайт]. URL: <https://rescentre.org.ua/zakonodavstvo-ta-pravovi-putannya/konventsii-a-rady-yevropy-pro-zakhyst-ditei-vid-seksualnoi-ekspluatatsii-ta-seksualnoho-nasylstva-2>

70. *Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації* (СЕТС № 201): підписана 25 жовт. 2007 р. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

71. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

72. Коцюшенко Я. Ю. Проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики : монографія. Харків : Факт, 2020. 476 с.

73. Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх : дис.. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 213 с.

74. Косенко С.С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2004. 20 с.

75. Костицький М. В. Використання спеціальних психологічних знань в радянському кримінальному процесі: навч. посіб. Київ : УМК ВО, 1990. 87 с.

76. Кощинець В. В., Рівчаченко О. А. Особливості професійно-психологічної підготовки слідчих Національної поліції України до допиту дітей – жертв насильства. *Юридична психологія*. 2021. № 1. С. 95–102.

77. Крет Г. Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Калуш : Петраш К. Т., 2020. 452 с.

78. Крилова Л. Батькам про підлітковий суїцид. (Абсолютно всі підлітки входять до групи ризику щодо спроб самогубства). *Ракурс* : [сайт]. URL: <http://racurs.ua/ua/1233-pro-pidlitkovyy-suyicyd>

79. Криміналістика : підручник / [В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Самодін та ін.] ; за заг. ред. В. В. Пясковського. [2-ге вид., перероб. допов.]. Харків: Право, 2020. 752 с.

80. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 37. Ст. 1370. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

81. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики Європейського Суду з прав людини. Станом на 14 січня 2021 р. : наук.-практ. посіб. / [уклад.: А. В. Столітній, О. В. Сапін та ін.] ; за заг. ред. А. В. Столітнього. [3-ге вид., оновлене та переробл.]. Київ: Норма права, 2021. 1102 с.

82. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики Конституційного суду України, Верховного суду України та Верховного Суду, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Станом на 20 березня 2020 р.: наук.-практ. посіб. / [уклад.: А. В. Столітній, С. В. Шмаленя, М. С. Туркот, М. І. Снігар] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. В. Столітнього. [2-ге вид.]. Київ : Норма права, 2020. 1504 с.

83. Кримінологічна віктимологія: поняття, предмет, перспективи розвитку. Тема. 1. *Національна академія внутрішніх справ* : [сайт]. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/kryminoloh_viktytym/files/t1.pdf

84. Кулакова Л. М. Почуття власної гідності як конструкт самосвідомості особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 26. С. 326–339. URL: <file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0/Downloads/158820-346870-1-SM.pdf>

85. Кулакова Н. В., Білоус В. П. Віктимологічна профілактика корисливо-насиленницьких злочинів щодо неповнолітніх. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18. Економіка і право. 2015. Вип. 28. С. 176–183.

86. Кулеба М. Кожна 5-а дитина в Україні потерпає від сексуального насильства – дитячий омбудсмен. *Радіо Свобода* : [сайт]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-seksualne-nasyilstvo-dity/30278281.html>

87. Куршакова О. Дитячі самогубства: шокуючі цифри та причини. *Точка. нет* : [сайт]. URL: <https://lady.tochka.net/ua/20870-detskie-samoubiystva-shokiruyushchie-tsifry-i-prichiny/>

88. Лазаренко О. О. Профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності органів внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 12.00.09 : 13.00.05. Київ, 2012. 19 с.

89. Лист Управління ювенальної превенції Національної поліції України від 17 лип. 2023 р. №1326/58/01/01-2023. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%9B%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%A3%D0%AE%D0%9F%20%D0%9D%D0%9F%D0%A3%20%201326_58_01_01-2023%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%2019.07.2023_%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E_%D0%97%D0%86.pdf

90. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2004. 448 с.

91. Матюшкова Т. П. Теоретичні та практичні аспекти використання анатомічно деталізованих ляльок під час допиту надзвичайно вразливих осіб. *Право і Безпека*. 2020. № 2. С. 27–33.

92. Медико-психологічна корекція. *Енциклопедія сучасної України* : [сайт]. URL: <https://esu.com.ua/article-67425>.

93. Мельник О.В. Розслідування кримінальних проваджень за участю неповнолітніх потерпілих: нарис про мораль обов'язку та мораль переконання. *Право і суспільство*. 2024. № 1. С. 229-233.

94. Мельник О., Попович М. Чи можлива психотерапія під час допиту неповнолітнього потерпілого? *KELM. Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 1. С. 84–89. (Республіка Польща).

95. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / [авт.-упоряд. : Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська, Т. Цюмані ; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : КЛИМЕНКО, 2015. 114 с.

96. Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Березень, 2017. 328 с. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasylstva-v-konflikti-2017_compressed.pdf

97. Міжсекторальна взаємодія в умовах превентивного виховного середовища: навч.-метод. посіб. / [авт.-упор. В. І. Кириченко, О. О. Єжова]. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 172 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/7867/1/MIZhSEKTORALNA%20VZAIeMODIIa%20V%20UMOV AKh%20PREVENTYVNOHO%20VYKhOVNOHO%20SEREDOVYShchA.pdf>

98. Мілорадова Н. Е., Пашко Н. О. Особливості проведення допиту неповнолітніх, які постраждали від насильства. *Право і Безпека*. 2020. № 2. С. 19–26.

99. Мірковець О. М. Особливості проведення допиту у кримінальних провадженнях про розбій. *Правові новели*. 2021. № 13, т. 2. С. 87-94.

100. Модель "Барнахус": загальна характеристика і впровадження в Україні: зб. матеріалів із впровадження моделі "Барнахус" в Україні / ЮНІСЕФ Україна; Міжвідом. Координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх. Київ, 2021. 52 с. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/model-barnahus-implementation-ukraine>

101. Моргун Н. С., Седакова В. В., Бондар С. В. Засади кримінального провадження: поняття та сутність. *Приватне та публічне право*. 2022. № 2. С. 34–39.

102. Моргун Н. С., Седакова В. В., Бондар С. В. Європейський досвід розвитку національних кримінальних процесуальних систем. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2022. № 2 (76). С. 72–80.

103. Назимко Є. С., Андріяшевська М. С., Тіточка Т. І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель: монографія. Запоріжжя: Гельветика, 2021. 208 с.

104. Никифоров Д. Судовий допит особи, залученої до проведення НСРД. *Юридична газета*. 2018. 29 трав. (№ 21/22). С. 25.

105. Никоненко М. Допит малолітньої або неповнолітньої особи на стадії досудового розслідування. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 218–225.

106. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Розслідування насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчиненого щодо малолітньої особи : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. М. Черноус. Вінниця : Твори, 2018. 292 с.

107. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Тактика допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. *Юридична психологія*. 2020. № 1. С. 77–84.

108. Омецинська В. Ю. Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканості дитини : лис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2019. 265 с. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/naukova%20diyalnist/dorobok_zdobuvachiv/omecinska_d.pdf

109. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2017. 524 с. URL: <https://lpnu.ua/research/disscoun/d-3505219/ortynska-nataliya-volodymyrivna>.

110. Основи загальної та юридичної психології : курс лекцій : навч. посіб. / Н. Р. Бобечко, В. П. Бойко, І. В. Жолнович, І. І. Когутич ; ред. В. Т. Нора. Київ: Алерта ; ЦУЛ, 2016. 224 с.

111. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посіб. Київ, 2018. Т. 1. 208 с.

112. Павлова Н. В. Використання демонстраційних засобів під час допиту малолітньої особи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 215–221. DOI: 10.31733/2078-3566-2020-1-215-220

113. Павлова Н. В. Роль спеціаліста при допиті особи, постраждалої від насильства. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 2. С. 7–16.

114. Павлова Н. В., Антропов Б. О. Допит малолітньої та неповнолітньої особи при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених шляхом обману. *Історико-правовий часопис*. 2021. № 2 (17). С. 157–164.

115. Паліативна допомога. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія* : [сайт]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0.

116. Папуша В. В. Віктимна поведінка підлітка: форми прояву та їх аналіз. *Наука і освіта*. 2016. № 11. С. 61–73.

117. Пасько О. М., Горошко В. В. Комунікативна готовність слідчого як необхідний складник допиту неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1/2. С. 273–277.

118. Пасько О. М., Нікітенко Р. П. Юридико-психологічні та медичні аспекти комунікативної готовності слідчого під час допиту. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 164–168.

119. Пилипась В. Стан та тенденції сучасної протиправності неповнолітніх. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021*: альманах наук. праць / за ред. проф. Є.Л. Стрельцова, проф. О.В. Козаченка, PhD О. М. Мусиченко. Миколаїв, 2021. С. 214–221. URL:

https://fileview.fwdcdn.com/?url=https://mail.ukr.net/api/public/file_view/list%3Ftoken%3DDH9akLcv_s_NA-Z-U7_GHD5_hjsigBOKUhZhpcLKJICK1HXYdMEztAr1Ol_iCVWz0bJeMWJCAv4xiRLM0mJ8iBYIoUJ4xotomB3v8upcdQ:RRxnk5jmP54I9eVX%26r%3D1688197311511&default_mode=view&lang=uk#start=0

120. Письменний Д. П., Мельник О. В. Допит особливо вразливих жертв в умовах воєнного стану. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу* : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 16 груд. 2022 р.). Київ, 2022. С. 370–374.

121. Пілунський Я. Допит розпочався з удару в груди. Потім били трубою. У дітей, які бачили війну, менше інфантильності / текст підгот. В. Майстренко. *Країна*. 2020. № 6. С. 16. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_dopit-rozpochavsya-z-udaru-v-grudi-potim-bili-truboyu/950978

122. Повзик Є. В. Гарантії захисту прав малолітньої та неповнолітньої особи під час їх допиту на досудовому розслідуванні. *Право та інновації*. 2021. № 4. С. 97–103.

123. Помаз Я. Протокол допиту як доказ під час розгляду кримінального провадження в суді. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 214–218.

124. Попович М. В., Мельник О. В. Аксіологічне значення допиту малолітнього або неповнолітнього потерпілого. *II Наукові читання пам'яті Ганса Гросса*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 9 груд. 2022 р.). Чернівці, 2022. С. 66–70.

125. Попович М. В., Мельник О. В. Синергія та її вплив на відносини, що виникають під час допиту неповнолітнього потерпілого у кримінальному провадженні України. *KELM. Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3. С. 134–139. (Республіка Польща).

126. Попович М. В., Мельник О. В. Допит неповнолітнього потерпілого у кримінальному провадженні: синергетичний підхід. *Ювенальна деліктологія: діти як жертви, діти як правопорушники*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 8 жовт. 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 69–72.

127. Попович М.В., Мельник О.В. Чи можлива психотерапія під час допиту неповнолітнього потерпілого? *KELM. Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 1. С. 84–89.

128. Попович М. В. Дитиноцентризм як засада кримінального провадження. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 черв. 2020 р.). Київ, 2020. С. 246–249.

129. Попович М. В. До питання допиту неповнолітнього потерпілого під час дії надзвичайного або воєнного стану. *Кримінальне судочинство: права людини під час дії надзвичайного або воєнного стану*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2022 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2022. С. 91–93.

130. Попович М.В., Мельник О.В. Допит неповнолітнього потерпілого чи психотерапія втрат. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : зб. тез міжнар. наук.-

практ. конф. (м. Чернівці, 09 груд. 2021 р.) / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2021. С. 166–170.

131. Попович М. В. Дитиноцентризм в кримінальному провадженні. *Актуальні питання вдосконалення національного законодавства*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Маріуполь, 14 трав. 2020 р.). Маріуполь, 2020. С. 82–86.

132. Попович М. В. Синергетичний осередок як невід’ємна складова прояву дитиноцентризму під час допиту неповнолітнього у кримінальному провадженні України. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 258–263.

133. Попович М. В. До питання допиту неповнолітнього потерпілого. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*. III Всеукраїнська наук.-практ. конф. (Київ, 27 лют. 2020 р.). Київ, 2020. С. 237-240.

134. Попович М. В., Мельник О. В. Допит неповнолітнього потерпілого. *Можливі помилки-порушення процесуальної комунікації*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 3 черв. 2021 р.). Київ, 2021. С. 109–112.

135. Попович М. В. Взаємодія слідчого (дізнавача) з оперативним співробітником у кримінальних провадженнях за участю неповнолітнього потерпілого. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 247–252.

136. Хто такі покоління Альфа і в чому відмінність від поколінь X,Y,Z? Людмила Калабуха. Бізнес-тренер: [сайт]. URL: <https://kalabukha.com.ua/hto-taki-rokolinnya-alfa-i-v-chomu-vidminnist-vid-pokolin-x-y-z/>

137. Посібник за статтю 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Право на повагу до приватного і сімейного життя / [пер. з допов. адвокатів, канд. юрид. наук О. Дроздова та О. Дроздової]. Січень, 2018. 83 с. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/1259d4263dac852ef056_file.pdf

138. Посібник зі статті 6 Конвенції. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). Рада Європи: Європейський суд з прав людини, 2020. 133 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf

139. Постанова Верховного Суду від 22 трав. 2018 р. у справі № 296/4041/16-к, провадження № 51-1778км180. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74537042>

140. Постанова Верховного Суду України від 17 січ. 2023 р. у справі № 753/13113/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526645>

141. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / кол.авт. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. Харків: Кроссруд, 2008. 364 с.

142. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

143. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листоп. 1996 р. № 9. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text>

144. Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини»: постанова Кабінету Міністрів

України від від 30 трав. 2018 р. № 453. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#Text>

145. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

146. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січ. 2017 р. № 223-66/0/4-17. *ІПС ЛІГА:ЗАКОН*: [сайт]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00215>

147. Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю : постанова Верховної Ради України від 26 січ. 1993 р. № 2931-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2931-12#Text>

148. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

149. Проданець Н. М., Горбаньов І. М. Механізм виявлення та подолання неправдивих показань неповнолітнього підозрюваного під час допиту. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 1. С. 193–198.

150. Прокопович Ф. Філософські твори. Т.П. Натурфілософія. Частина І. Книжка ІІІ. Про час, простір та порожнечу. *Ізборник*: [сайт]. URL: <http://litopys.org.ua/procor/proc207.htm>

151. Проценко О. О. Верифікація показань під час допиту неповнолітнього підозрюваного. *Юридична психологія*. 2019. № 2. С. 86–92.

152. Пряхіна Н.О., Пташник-Середюк О.І. Урахування психологічних особливостей розвитку особистості неповнолітніх під час допиту (опитування) за методикою «Зелена кімната». *Габітус*. 2020. Вип.14. С. 266-270.

153. Постанова Верховного Суду від 17 січ. 2023 р. у справі № 753/13113/18, провадження № 51-6км21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526645>

154. Рекомендація № R (85) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу: ухв. Комітетом Міністрів Ради Європи на 387 засіданні заступників міністрів 28 черв. 1985 р. *Верховний Суд України* : [сайт]. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B).

155. Про положення жертви злочину в системі кримінального права і процесу: рекомендації Європейського Комітету ООН прийнята Комітетом Міністрів 28 черв. 1985 р. була № 11(85)11. Страсбург, 1985. № 11. М., 1992.)

156. Рень Л. В. Підліткова віктимність у соціально-педагогічному вимірі. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2016. Вип. 133. С. 177–180.

157. Риси й цінності покоління Альфа. До чого готуватися роботодавцям? *HAPPY MONDAY* : [сайт]. URL: <https://happymonday.ua/pokolinnya-alfa>

158. Саленко О. Міжнародні стандарти у сфері судоустрою та статусу суддів, їх зміст і кваліфікація. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2014. № 3. Р. 263–269.

159. Сироїд Т. Л. Проблема забезпечення прав жертв злочинів у діяльності Ради Європи. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2001. Вип. 16. С. 300–305. URL: file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0/Downloads/VKhnuvs_2001_16_61.pdf

160. Сльозка Є. Дослідження передумов запровадження нової практики допиту/опитування дитини, яка постраждала від сексуального насильства / Жіночий консорціум України за підтримки BICE (Міжнародного католицького бюро дитини) та ОАК Foundation. 2015. 52 с. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/child_witness_dl/doslidzhennya_press_12.pdf

161. Справа від 15 верес. 2022 р. № 711/6180/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106330143>.

162. Справа "Кобцев проти України" (Заява № 7324/02): рішення Європейського суду з прав людини від 4 квіт. 2004 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_031#Text

163. Справа за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство»): рішення Конституційного Суду України від 9 лип. 1998 р. № 12-рп/98. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text>

164. Справа «Пановітс проти Кіпру»(Заява№ 4268/04) : рішення Європейського Суду з прав людини від 11 груд. 2008 р. *European Court of Human Rights*: [сайт]. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-193430&filename=CASE%20OF%20PANOVITS%20v.%20CYPRUS%20E2%80%93%20\[Russian%20translation\]%20summary%20by%20Development%20of%20Legal%20Systems%20Publ.%20Co%20.pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-193430&filename=CASE%20OF%20PANOVITS%20v.%20CYPRUS%20E2%80%93%20[Russian%20translation]%20summary%20by%20Development%20of%20Legal%20Systems%20Publ.%20Co%20.pdf)

165. Справа «Т. проти Великої Британії»: рішення Європейського суду з прав людини від 16 груд. 1999 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text

166. Справа «Шааль проти Люксембургу» (Schaalv. Luxembourg) (заява № 51773/99) : рішення Європейського Суду з прав людини від 18 лют. 2003 р. *European Court of Human Rights*: [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183598>.

167. Стахівський С. М. Показання свідка як джерело доказів у кримінальному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ,-1996. 210 с.

168. Стахівський С. М. Показання свідка як джерело доказів у кримінальному процесі: навч. посіб. Київ: Олан, 2001. 95 с.

169. Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: наук.-практ. посіб. / КНУВС. Київ: Атіка, 2009. 64 с.

170. Ради Європи з прав дитини (2016–2021) / [неофіц.пер.]. Рада Європи: Ла Страда, 2016. 24 с. URL:

http://www.nsj.gov.ua/files/147679858320161003101948_CoE%20Strategy%20on%20children_ukr-1.pdf

171. Строков І.В. Організаційні та правові заходи забезпечення прав потерпілого від злочину// Науковий вісник НАВСУ.- Київ, 2004.- Вип.1.- С.79-83.

172. Теоретико-методологічні засади психологічної корекції особистості соціально дезадаптованих неповнолітніх : монографія / [Н. Ю. Максимова, І. Ф. Манілов, А. М. Грись та ін.] ; за ред. Н. Ю. Максимової. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 258 с.

173. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. / [ред. кол. : А.І. Лозовий, В. Ю. Шепітько та ін.].Харків : Право, 2015. Вип. 15. 440 с.

174. Теорія і практика судової експертизи і криміналістики : матеріали III-ої Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2020 р.). Київ – Маріуполь, 2020. 328 с.

175. Тертишник В. М. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. [20-те вид., доповн. і перероб.]. Київ : Алерта, 2023. 1120 с.

176. Туркот М. Проблеми здійснення досудового розслідування у районі проведення антитерористичної операції/ М.Туркот, Г.Ганова// Вісник прокуратури.- 2014.- № 12.- С. 11-20.

177. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Персонал, 2017. 160 с. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/psiholog_travm.pdf

178. У поліції підрахували скільки злочинів вчинили діти. *УкрІнформ* : [сайт]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3258660-u-policii-porahuvali-skilki-zlociniv-skoili-diti-za-cotiri-misaci.html>

179. Удалова Л. Д. Теоретичні засади вербальної інформації у кримінальному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 433 с.

180. Удалова Л. Д. Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 29 с.

181. Удалова Л. Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України : монографія. Київ : ПАЛІВОДА А.В., 2006. 324 с.

182. Ухвала Апеляційного суду Житомирської області від 19 черв. 2017 р. щодо крадіжки у неповнолітнього потерпілого. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67366764>.

183. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії: *ратифіковано Законом від 03 квіт.2003 р. № 716-IV*. Верховна Рада України : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text

184. Федяєва В. Дитинство: підходи до вивчення в наукових розвідках французького історика Ф. Арієса (1914–1984). *Історико-педагогічний альманах*. 2012. Вип. 1. С. 73–76. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2012/2012_1_13.pdf

185. Центр дослідження судової практики. *Фейсбук* : [сайт]. URL: <https://www.facebook.com/>

186. Черновський О. Допит як спосіб встановлення істини у кримінальному провадженні. *Право України*. 2018. № 4. С. 223–232.

187. Чутора М. В. Стигматизація: сутність, види, причини виникнення. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2011. Вип. 20. С. 177–180.

188. Шевченко Л. О., Оберемко Ю. О. Особливості віктимності неповнолітніх. *Форум права*. 2014. № 4. С. 357–365.

189. Шевчук Л., Федоришина Л. Дитячий суїцид в Україні : фактори і соціально-економічні наслідки. *Ученые записки Львовского университета бизнеса и права*. 2018. № 18. С. 110–117. URL: [file:///C:/Users/Asus/Downloads/22-Article%20Text-41-1-10-20180721%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Asus/Downloads/22-Article%20Text-41-1-10-20180721%20(1).pdf)

190. Шевчук Л. Т., Федоришина Л. Дитячий суїцид в Україні : фактори і соціально-економічні наслідки. *Ученые записки Львовского университета бизнеса и права*. 2018. № 18. С. 110–117. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/22>

191. Шмерецький Є. Є. Психологічні особливості допиту потерпілих від згвалтувань. *Юридична психологія*. 2016. № 2. С. 118–128.

192. Що таке посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)? *Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського* : [сайт]. URL: <https://pdpu.edu.ua/psikholog-dopomoga/310-shcho-take-posttravmatichnij-stresovij-rozlad-ptsr>

193. Ювенальні прокурори: 430 дітей загинуло внаслідок збройної агресії РФ в Україні. *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-430-ditei-zaginulo-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf-v-ukrayini-2>

194. Юнісеф та Перша Леді Олена Зеленська провели стратегічну сесію щодо розвитку послуг із підтримки психічного здоров'я дітей, 31 жовтня 2022 р. *ЮНІСЕФ Україна : для кожної дитини* : [сайт]. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/unicef-first-lady-mental-health-strategic-session>

195. Armsworth M. W., Holaday M. The effects of psychological trauma on children and adolescents. *Journal of Counseling & Development*. 1993. Sep/Oct. V. 72 Issue 1. P. 49.

196. Bruck M., Ceci S. J. The Suggestibility of young children. *Current Directions in Psychological Science*. 1997. T. 6, № 3. P. 75–79.

197. Bugge K. E., Rokholt E. G. *Fagligstottetil barn som sorger*. Fagbokforlaget, 2009.

198. Case of AIGNER v. AUSTRIA. (Application no. 28328/03) : JUDGMENT of the European Court of Human Rights from 10 May 2012, STRASBOURG ; Final 10/08/2012. *European Court of Human Rights*: [сайт]. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/001-118968%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/001-118968%20(4).pdf)

199. Case of BOCOS-CUESTA v. THE NETHERLANDS (Application no. 54789/00): JUDGMENT of the European Court of Human Rights from 10 November 2005, STRASBOURG; Final 10/02/2006. *Legal Tools Database*: [сайт]. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/ng7lz2/>

200. Case of D.T. against the Netherlands (Application no. 25307/10): JUDGMENT of the European Court of Human Rights from 2 April 2013, STRASBOURG. *European Court of Human Rights*: [сайт]. URL:file:///C:/Users/User/Downloads/001-118968%20(5).pdf

201. Case of S.N. v. SWEDEN (Application no. 34209/96): JUDGMENT of the European Court of Human Rights from 2 July 2002, STRASBOURG; Final 02/10/2002/. *European Court of Human Rights*: [сайт]. URL:https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw&c=

202. Cherniavskiy Sergii, Mykhailo L. Hribov, Andrii A. Nebytov, Serhii M. Kniaziev, Serhii S. Telenyk. The Forms of International Co-Operation in the Area of Undercover Investigations (Форми міжнародного співробітництва у сфері негласних слідчих дій). *Journal of Legal Ethical and Regulatory Issues*. 2020. Vol. 23. Issue: 1. P. 1–9.

203. Cordon I. M., Pipe M. E., Sayfan L., Mclinder A., Goodman G.S. Memory for trauma; experiences in early childhood. *Developmental Review*. 2004. № 24.

204. Zvlášť zranitelná oběť. Metodika přístupu policie k vybraným typům zvlášť zranitelných obětí / Zpracoval: Úřad služby kriminální policie a vyšetřování Policejního prezidia ČR. Praha: Tiskárna Ministerstvo vnitra ČR, 2017. 46 s.

205. Features of Interrogation of Minor Victims in the Pre-Trial Investigation. Особливості допиту неповнолітніх потерпілих у досудовому розслідуванні / [Olga Y. Guseva, Myroslav V. Popovych, Oksana V. Melnyk, Mykhailo V. Huzela]. *CUESTIONES POLITICAS*. 2021. Vol. 39 Núm. 70 (October). URL: https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/36866/39845.

206. Gross J., Hayne H. Drawing facilitates children's verbal reports after long delays. *Journal of Experimental Psychology*. 1999. № 5. P. 265–283.

207. Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System, 21 July 1997, Economic and Social Council resolution 1997/30. *United Nations Human Rights*: [сайт]. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system

208. Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime: ECOSOC Resolution 2005/20. United Nations: [сайт]. URL: https://www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20.pdf

209. Metodika POLICEJNÍ PREZIDIUM ČESKÉ REPUBLIKY ÚŘADSLUŽBY KRIMINÁLNÍ POLICIEA VYŠETŘOVÁNÍ Příprácimetodikouvyužijteinstruktážníhofilmu «Poučení dítěte».

210. Moore K. A., Nord C. W., Peterson J. L. Nonvoluntary sexual activity among adolescents. *Fam. Plann. Perspect*. 1989. May–Jun. Vol.21, № 3. P. 110–114.

211. Obtaining the testimony of a minor during the pre-trial investigation under the laws of Ukraine / [V. Zarubei, Y. Komarynska, A. Babenko, Y. Sukhomlyn, N. Kononenko]. *Cuestiones Políticas*, 39(70), 2021. P. 368–384. URL: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3970.23.

212. Pavlova N. V, Antropov B. O. Problems of interrogation of a minor and a minor who has suffered from criminal offenses (Проблеми допиту неповнолітньої та

малолітньої особи, потерпілої від кримінальних правопорушень). *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2021. Special Issue № 1. P. 230–233.

213. Ponomarenko A. V., Havryliuk L. V., Anheloniuk A.-M. Y., Drozd V. G. Nadmissibility of Evidence in Criminal Proceedings in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2020. № 9 (29). P. 147–155.

214. Serhii S. Cherniavskiy, Bohdan M. Holovkin, Yuliia M. Chornous, Vasyl Y. Bodnar, Iona V. Zhuk. International cooperation in the field of fighting crime: directions, levels and forms of realization (Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю: напрями, рівні та форми реалізації). *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. Volume 22, Issue 3, 2019. P. 1-11.

215. Stroebe M, Shut H. The dual process model of coping with bereavement: Rationale and description. *I Death Studies*. 1999. № 23. P. 197–224.